

RIG

NR 2 2019

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap

(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilmr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilmr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

Lotten Gustafsson Reinius, Etnografiska museet, Stockholm

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Centrum för Öresundsstudier,

Lunds universitet

Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och

etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Steinrud, Institutionen för etnologi, religionshistoria

och genusvetenskap, Stockholms universitet

Marie Ulväng, Ekonomisk-historiska institutionen,

Uppsala universitet

Per Widén, Institutionen för idé- och lärdoms historia,

Uppsala universitet

Omslagsbild: Per Nilsson Östs *Hjulsmeden* på torget i Surahammar, brons 1985. Fotograf: Bengt Oberger (CC BY-SA 3.0).

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Ideologisering, manifestering och gemenskapande

Kulturarvsproduktion som process i lokala industrisamhällen under omvandling

Paul Agnidakis

En betydande del av den svenska industrialiseringen har ägt rum och expanderat på småorter runt om i landet; mindre lokalsamhällen som kommit att präglas av industriell produktion och som inte sällan blomstrat i takt med industrins framgångar. Två exempel härpå utgör Surahammar, i Västmanland, och Timrå, i Västernorrland, som förenas av en långvarig industriell produktion kopplad till järnbruk respektive skogsbruk. Den senare tidens försämrade villkor för industrin har slagit särskilt hårt mot dessa och åtskilliga andra traditionella industriorter, som i en postindustriell tid mer eller mindre framgångsrikt behövt finna nya sätt att trygga sin samhällsekonomiska överlevnad och hindra utflyttningar till följd av arbetsbrist. För Surahammars och Timrås vidkommande har det bland annat inneburit riktade politiska satsningar på en slags livsstilsmigration genom att erbjuda attraktiva boendemiljöer, i bemärkelsen naturnära, prisvärda och trygga, för barnfamiljer från intilliggande städer (Agnidakis 2013).

I samband med att den lokala industrin intagit en allt mer marginaliserad roll för den postindustriella småorten har ett industriellt förflutet kommit att framstå som desto mer värdefullt, politiskt, ekonomiskt men även sociokulturellt, att fortsätta vårda och identifiera sig med det mindre industrisamhället som genomgår omvandling. Som ett uttryck för kulturarvsproduktion rör det sig om en utvald och upphöjd avgränsbar del som kommit att tillmätas status och betydelse som orternas officiella kulturarv; ett lokalt industriellt arv

som ska besvärja en oviss framtid genom att dels frammana stabiliserande rötter på vilka en samhällelig kursändring kan vila, dels fungera som samlande länk mellan orternas invånare (Frykman & Ehn 2007). Dess sammansättning och förmedling har utformats processuellt över tid och speglar förändrade förutsättningar, villkor och behov för berörda orter. Samtidigt handlar det snarare om kulturarvsreproduktion, som inte enbart utgår ifrån lokala förhållanden utan även har influerats av metalokala föreställningar och praktiker kring gestaltandet av ett industriellt kulturarv. Syftet med föreliggande artikel är att undersöka utformning, förmedling och meningsskapande kring lokala industriella kulturarv i Surahammar och Timrå. Diskussionerna kommer att kretsa kring följande frågor: Vilka industriella skeenden och representationer har kommit att beaktas och varför? Vilka aktörer har varit tongivande och hur? Vilka föreställningar och praktiker omgärdar urval och förmedling? Vilka betydelser har ett industriellt kulturarv kommit att tillmätas i det lokala samhället över tid? Även om artikelns fokus ska riktas mot det industriella kulturarvets produktion och producenter, kommer diskussionerna kring dess meningskapande inte uteslutande att kretsa kring kulturarvets lokala sändare utan även tanger mottagarna, framför allt befolkningen i Surahammar och Timrå.

Undersökningen vilar empiriskt på ett insamlat och analyserat material från relevanta lokala industribolagsarkiv i Surahammar och

Timrå, kombinerat med intervju- och observationsmaterial från återkommande etnologiska fältarbeten på orterna, som genomfördes mellan 2014 och 2017. Intervjumaterialet omfattar såväl kortare informations- som längre så kallade samtalsintervjuer, som regel platsbaserade, med ett 20-tal informanter bestående av representanter för kommunernas kulturarvsproduktion, såsom politiska beslutsfattare och tjänstemän samt lokalhistoriska intresseföreningar. Observationerna har bestått av olika grader av deltagande och inkluderat allt ifrån egna iakttagelser till deltagande i guidade visningar, och särskilda evenemang kopplade till kulturarvsförmedling. Fältarbetena på plats har varit centrala i min undersökning och ger värdefulla insikter för förståelsen av lokal kulturarvsproduktion som process. Därtill bidrar en längre tids forskningsfokus på berörda rumsligheter, vilket har utmynnat i publikationer som bland annat behandlar andra aspekter av lokalt kulturarv (2005, 2013, 2018), till värdefull förståelse.¹ Det insamlade materialet från Surahammar och Timrå ska utgöra kontextuella speglingar av varandra i förhållande till artikelns syfte. Därutöver kommer ett ytterligare kontextualiserande litteraturmaterial att fungera som metalokalt bollplank i diskussionerna, för att bereda inblickar i hur kulturarvsproduktionen i Surahammar och Timrå i sin tur även kommit att spegla mer allmänna strömningar och påverkan utifrån.

Kulturarvets funktionaliteter och historiebruk som forskningsfält

Artikeln ska bidra till den dynamiska kulturarvsforskning som till följd av en ackumulerad politisering av kulturarv i det senmoderna samhället involverat forskare från en rad discipliner som arkeologi, etnologi, historia, konstvetenskap, kulturantropologi, kulturgeografi, musei- och kulturarvsvetenskap. Forskningen har verkat för en ökad problematisering av framför allt den offentliga kulturarvsproduktionen, det vill säga kulturarv

som erkänts av statliga, regionala och/eller lokala myndigheter. Centrala forskningsfrågor inbegriper kulturarvets varierande och motstridiga värderingar, konflikter samt inte minst maktaspekter kring urval och representation av vissa platser, grupper, perspektiv och historier på bekostnad av andra (jfr Ek-Nilsson 2005, Moore & Whelan 2007, Harrison 2013, Eivergård & Furmark 2017). Och hur det senare har reproducerats som en slags normerande praxis inom offentlig kulturarvsvård (jfr Graham, Ashworth & Tunbridge 2000:29ff, Waterton 2010). Hanteringen av det förflutna inom kulturarvsproduktionen inbegriper flera typer av historiebruk som i sin tur utgör en selektiv process, där vissa delar av det förflutna favoriseras framför andra (Aronsson 2005, 2012:37). En återkommande poäng inom den kritiska kulturarvsforskningen har varit att offentliga kulturarv som regel betonat det materiella i form av platser och monumentala objekt som ansetts ha en ansevärd ålder, vara estetiskt tilltalande samt kopplade till samhällets sociala, politiska och ekonomiska manliga elit (Smith 2006; jfr Agnidakis, Lagerqvist och Strandin Pers 2018).

Denna typ av normerande avgränsningar inom den offentliga kulturarvsproduktionen har i sin tur påverkat föreställningarna kring bevarandevärden för det industriella samhället, som omfattar tidsepoker, materialiteter, människor och för den delen immateriella uttryck som vanligtvis inte levt upp till ovan nämnda kriterier och som en effekt därför ofta blivit underrepresenterade i offentliga kulturarvssatsningar (Houltz 1998, Jönsson & Svensson 2005, Oevermann & Mieg 2014).² En ytterligare begränsning för industrisamhällets kulturarv är av mer praktisk art och handlar om problem med själva bevarandet för industrisamhällets skiftande produktionsmiljöer (Alzén 2005a, Storm 2008, Lagerqvist 2012). Trots eller kanske tack vare strukturella begränsningar rörande industrisamhällets bevarandevärden och praktiker

har det industriella kulturarvet oftast kommit att bli en lokal angelägenhet som både har föregåtts och formats av senare tids anpassningar till metalokala kulturarvsdiskurser (jfr Svensson 2005, Agnidakis 2018). Industriella kulturarv har kommit att präglas av platsens tradition, förutsättningar och befolkningssammansättning, men även av tongivande lokala aktörer som utöver politiska beslutsfattare inbegriper intressegrupper och enskilda eldsjäljar.

Att studera lokal kulturarvsproduktion, oavsett typ, över tid och rum är något som inte minst upptagit etnologers intresse och ger viktiga inblickar i hur kulturarv utformas utifrån en dynamisk sociokulturell process (Gustafsson 2002, Gradén 2003, Ronström 2008). Detta är också vad föreliggande artikel ämnar utgöra ett bidrag till, bland annat genom att analysera det lokala industriella samhällets kulturarv som historiebruk. Fokus ligger på hur platsbundna historier både relaterar till och ställer samman alternativ till mera metalokala berättelser om industrisamhället och dess arv (jfr Ronström 2008); och uppmärksammar hur dessa kulturarvshistorier kan tillföras såväl bestående som föränderliga betydelser över tid för platser som genomgår omvandling (jfr Moore & Whelan 2007, Wicke, Berger & Golombek 2018).

I riktning mot ett upphöjt och utvalt lokalt industriarv

När såväl gamla som nya Surahammarbor och Timråbor identifierar *lokalsamhällets kulturarv* sker det vanligtvis med hänvisning till det äldsta industriella produktionsområdet i Surahammar samt Vivstavarv i Timrå.³ Det handlar dock inte om områdena som helhet utan om avgränsade platser och byggnader som genom olika processer omvandlats till kulturarv för att representera och förmedla områdenas industriella förflutna. Den inledande processen startade under 1900-talets första hälft och drivkraften häri låg hos

bolagens ledning som utifrån ofta personligt färgade intressen och behov strävade efter att konservera och gestalta företagets förflutna.⁴ Inrättandet av lokala industrihistoriska museer kan även kopplas till ett tidsmässigt och ideologiskt mer närliggande sammanhang.

Forskningen har pekat på ett samband mellan bolagsstyrda industrihistoriska bevarandeåtgärder och framväxten av ett nationellt tekniskt museum, som redan vid sin tillblivelse under 1900-talets första hälft och fram till efterkrigstiden aktivt verkade för att uppmärksamma och framställa Sverige som ”en industrination, framvuxen på basis av modern teknik och lång industriell erfarenhet”⁵ (jfr Nisser 1979, 1985, Schroeder-Gudehus, Bolenz & Rasmussen 1993, Alzén 1996, Houltz 2005). Hädanefter skulle historiska tekniska resultat hos enskilda företag knytas till nationen som helhet och betraktas som exempel på lokala och nationella framgångar i samförstånd (Houltz 2005). Medvetenheten om den industriella utvecklingshistorien kunde inte längre bero på de lokala företagens godtycke, utan skulle frammanas och formas målmedvetet från centralt håll. Genom en uppsökande och rådgivande verksamhet strävade Tekniska museet efter att ”skapa en positiv attitydförändring till teknikutvecklingen” hos industriföretagen. Rent praktiskt kunde det innebära att museets personal försökte förmå företagen att bevara och underhålla äldre maskiner och förhindra rivningar av byggnader, men också vara rådgivande i fråga om urval och konservering (Alzén 1996:24ff).

Som ett led i denna utveckling kan vi betrakta både Surahammars bruks AB:s och SCA:s inrättande av industrihistoriska museer i Surahammar och Timrå på 1920-talet respektive 1940-talet. I Surahammar rörde det sig om ett bruksmuseum som inhystes i industriområdets äldsta bevarande produktionsbyggnad, en smedja från 1840-talet. I Timrå handlade det om ett museum över

Vivstavarv vid 1900-talets första hälft, där Saltmagasinet skymtar längst ner vill vänster vid den så kallade brobänken. Foto: SCA-Bildarkiv.

skeppsvarvs- och sågverksindustrin i områdets äldsta och enda bevarade produktionsrelaterade byggnad från skeppsvarvstiden, ett saltmagasin från 1830-talet som fungerat som på- och avlastningsplats av matvaror när skeppen lossades, lastades och köllhalades.⁶ Byggnaderna befriades från sina funktioner som arbetsplats respektive avställningsplats och genomgick en omvandling till utställningslokal för insamlade äldre maskiner och verktyg från den tidigaste industriella framställningen på platserna, det vill säga från omkring 1800-talets mitt och fram till förra sekelskiftet. Museernas kronologiska fokus bör ha varit i linje med samtida (och delvis alljämt framträdande) normerande kulturarvskultur, vilken gjorde gällande att äldst var finast, och som genom Tekniska museets försorg även kom att genomsyra industrisamhällets initiala minnesmärken. Vidare blev

favoriseringen av banbrytande teknik ett industriarvsspecifikt tillägg. I musealiseringen av smedjan och saltmagasinet speglades det senare i urvalet av de för berörda epoker mest avancerade maskinerna och verktygen; tekniska nymodigheter som varit avgörande för den lokala industrins framgångar och som i huvudsak hanterats av en (manlig) elit inom arbetarbefolkningen, bland andra smeder. De lokala industrimuseerna i Surahammar och Timrå gav bolagen möjligheter att manifestera sin betydelse lokalt och nationellt, som konkreta minnesmärken över verksamheten och – i förlängningen – sig själva. Bruksmuseet och produktionsmuseet på Vivstavarv gjordes till monument över industriernas innovationskraft och långa kontinuitet samt fick markera ansatserna för deras metalokala positionering.⁷

Monumentaliseringens (meta)lokala mottagare och betydelse

Monumentaliseringens retorik speglade bolagsledningens självförståelse, som vann bekräftelse genom att riktas till en omvärld som man ville imponera på. Ett besök på respektive museum kom att bli en stående punkt på bolagens representationsprogram ända fram till industrikrisen på 1970-talet. De metalokala mottagarna begränsades dock inte till att enbart omfatta bolagens gäster utan även turister, vilka blivit alltmer framträdande i det moderna samhället (jfr Löfgren 1999). Ett uttryck härför finns i Svenska turistföreningens (STF) årsskrift för 1967. Den då pensionerade disponenten för Surahammars bruk, Einar Améen, guidar i en egenhändigt författad artikel läsaren genom några sevärdheter utmed Strömsholms kanal. Fokus riktas mot Surahammar och bruket, platser som av naturliga skäl bör ha legat den pensionerade disponenten närmast hjärtat och som han kände bäst till (1967:64–87). Ledordet i beskrivningen över Surahammar är en kontinuitet som sträcker sig från nationalstatens vagga till den begynnande globaliseringen. Efter att läsaren blivit uppmärksam på platsens tekniska och ekonomiska betydelse, speglad i moderna industribyggnader som rymde avancerade maskiner för en storskalig produktion, rekommenderar Améen att vistelsen i Surahammar avslutas med ett besök på Bruksmuseet, vilket antagligen var den enda sevärdhet som den privata turisterna i realiteten hade tillträde till. Améen betonar här en slags autentisering som museet förmedlar genom att visa föremålen i sina rätta sammanhang, och som gjorde framställningen trovärdig.

Medan vi väntar på slussning i Surahammar är det väl värt att gå i land och besöka det närbelägna Bruksmuseet. Surahammars Bruk har i de gamla verksbyggnaderna bevarat hammare och valsverk, hårdar och ugnar m.m. från början av 1800-talet, och de gamla föremålen verkar där i sin rätta miljö mera ”levande” än om de hamnat på ”ålderdomshemmet” i ett [traditionellt] museum (Améen 1967:79).

Mer implicit fick monumentaliseringens retorik omfatta den lokala befolkningen som verkade i och genom industrin (jfr Nisser 1979: 28). Museerna hölls som regel stängda och blev därför vanligtvis inte tillgängliga för allmänheten. Bolagsledningen gjorde inte heller några större ansträngningar för att fostra majoriteten av sina löntagare till att konstituera platsernas symboliska uppgradering. I synnerhet gällde detta arbetarna, som i hög grad fick behålla sin förståelse för platserna som formats genom kognitiva och känslomässiga relationer till dessa; individuella och gemensamma erfarenheter fick till synes oförändrat fortsätta att reglera de meningsbärande betydelseerna. Därmed kunde smedjan i Surahammar fortfarande få gälla som arbetsplats, om än från en gångens tid, även efter det att den hade omvandlats till museum. Och saltmagasinet fick bland arbetarna på Vivstavarv, trots dess kulturhistoriska värdestegring, fortsätta att identifieras som en del i deras avgränsade livsvärld.

De nya betydelseerna som platserna i egenkap av industriella arv tillmättes, och som fokuserade på produktionen, blev däremot inte sällan internaliserade av industribolagens tjänstemän, vilka tycktes vara socialt och kulturellt mer mottagliga för monumentaliseringens retorik. För vissa blev det dessutom något av en personlig angelägenhet. Det gällde framför allt de tjänstemän som deltog i förberedelserna för representationsmottagningen vid de officiella besöken hos bolaget. Vid sådana tillfällen utgjorde Bruksmuseet och den äldre bebyggelsen på Vivstavarvsområdet återkommande punkter i mottagningsritualen och för att kunna framhålla deras förtjänster fordrades inte enbart att man kände till dem, utan även att man *erkände* dem. Så här minns till exempel Orvar, en numera pensionerad förman på Vivstavarv, ett av dessa officiella besök av några industrimagnater från Stockholm någon gång på 1950-talet:

Allt skulle vara städat och putsat innan besöket. Snyggt och rent, då visste man att det var besök som väntade /.../ Sen då, då visades det upp hur mycket gammalt fint vi hade. Det skulle synas att detta var ett anrikt bruk, så tänkte jag... som lyckats väl i historien och hade framtiden framför sig, som man brukar säga. Och nog för att besökarna blev imponerade!

Att arbetare och tjänstemän kom att utveckla olika relationer till berörda platser berodde på skilda arbetsvillkor och sociokulturella sammansättningar i de lokala industrisamhällena, och som trots interna skillnader och motsättningar samlade en arbetarbefolkning (som utgjorde en majoritet) respektive en tjänstemannabefolkning (som utgjorde en social elit). Även om grupperna regelbundet möttes i arbetets och fritidens sfärer, reglerades deras relationer i enlighet med en social gränsdragning i det tidigare klassamhället (Agnidakis 2013:31ff, 51ff). Med bolagsledningens medgivande vid särskilda tidpunkter, som vanligtvis var kopplade till nationella och lokala högtider och därtill på särskilda *platser*, kunde emellertid en viss uppluckring av de sociala skillnaderna ske. I Surahammar och Timrå rörde det sig inte sällan om just produktionsmuseerna, kring vilka festligheterna anordnades, där bolagens och samhällenas befolkning fick tillfälle att umgås och fira tillsammans. Vid dessa tillfällen öppnades museerna och guideade turer erbjöds. I arbetarbefolkningens minnen kunde detta, som i Rolfs fall, född på 1930-talet och numera pensionerad arbetare från Surahammars bruk, upplevas som ”ett slags trevligt och lärorikt *krav* [författarens kursivering]”, genom vilket monumentaliseringsretorik om än tillfälligt förmedlades och kom att utmana den vardagliga relationen till platserna:

Jag vet att jag tänkte, hur många framgångsrika bruk hade en sådan lyckad historia? Det imponerade så på oss som fick se det. Det hade bara gått uppför sen 1800-talet kan jag tänka. Hela världen fick höra talas om Surahammar.

Att identifiera sig med ett framgångsrikt bruk med långa anor möjliggjorde att man kunde känna sig delaktig i denna framgång och personligen hysa stolthet. Det gav en tillfredsställelse med ens egen plats i världen, som speglades genom bruket. ”En tillhörighet till sågverkssamhället, innebar en tillhörighet till bolaget”, betonar etnologen Håkan Berglund-Lake när han analyserar de norrländska sågverksarbetarnas identifikationsprocess under förra sekelskiftet och konkluderar: ”Identifikationen med platsen, som verksbo och med bolaget var delar av samma process. Bolaget var en av de starkaste symbolerna för samhället” (2001:140).

De lokala identifikationsingredienser som industriarbetet kunde leverera speglades väl i den samhällstyp som disponent Améen lät presentera för omvärlden och som tog avstamp i det förflutna för att fortsätta mot en utveckling full av möjligheter. Innovationsglädje och framtidsoptimism utgjorde en del i tidsandan när människan var på resa i det moderna, konstaterar etnologen Gösta Arvastson när han studerat moderniseringens yttringar i Sverige (1999:20f). Innovation innebar specialisering, men fordrade strukturering; organisation och planering utgjorde på så sätt en plattform för en framgångsrik utveckling. I Améens artikel kan samhället Surahammar anas bakom de utförliga beskrivningarna av brukets produktion och dess satsningar. Här får bruket avspegla sig i samhället och samtidigt bidra till dess fysiska utformning. Nya byggnader tillkommer och andra rivs när innovationskraftens rytmer emellanåt hänsynslöst slår sig fram på sin väg mot modernitetens affirmativa framtidsbild (Améen 1967).

Från bolagsformade industriarv till kommunala kulturarv

När framtiden istället medförde en långvarig lågkonjunktur, som kom att fordra kraftiga omstrukturaliseringar av industrin, fick det även effekter för bolagens industriarv. Från att tidigare ha varit föremål för bolagsled-

Bruksmuseet i Surahammar. Foto: Calle Eklund/V-wolf.

ningarnas intresse och tilldelats en central funktion i företagets representation, förlorade de deras omedelbara uppmärksamhet och hamnade i verksamhetens periferi; en gång uttryck för den lokala industrins kontinuitet övergick de till att bli kvarlevor från en *passerad* glanstid och minnesmärken över en gången storhetstid (Frykman & Ehn 2007: 51ff). I samband med att bolagsledningarna i Surahammar och på Vivstavarv, liksom på åtskilliga andra industriorter, ansåg det nödvändigt att göra nedskärningar i verksamheten och markinnehavet inbegreps den äldre bebyggelsen, däribland de industrihistoriska museerna (jfr Nisser 1979:18).

Merparten av bolagens markegömdom avyttrades under 1980- och 90-talen till kommunerna. I Surahammar åtog sig kommunen

att lösa in Bruksmuseet samt brukets gamla arkiv som en dokumentation av dess långa verksamhet och betydelse på orten. I överlåtelsen ingick även den äldsta bestående byggnaden i Surahammars bruksområde, det så kallade Stenhuset, ett flerbostadshus från 1847, som ursprungligen uppförts för de välansedda smederna och deras familjer. Smedernas insatser i järnhanteringen hade värderats högt av den tidigare företagsledningen, varför de tilldelats privilegier som inte tillkom andra arbetare och positionerade dem som en elit bland arbetarna. Ett sådant privilegium utgjorde rätten till en lite högre bostadsstandard, som konkret kunde innebära en större boyta än vad andra arbetarfamiljer hade tillgång till (Bursell 1974:165ff). Gynnsammare bostadsförhållanden kunde även

markeras visuellt genom att deras bostäder uppfördes i sten till skillnad från övriga arbetare som bodde i träbaracker. Men genom att järnhanteringen effektiviserades vid förra sekelskiftet försvann även efterfrågan på smedernas yrkeskunskaper och därmed deras betydelse i brukssamhället (1974:211, 223ff). Stenhuset kom i fortsättningen och ända fram till 1960-talet att fungera som bostadshus för arbetarfamiljer, men hade då sedan länge upphört att konkurrera med sin standard.

I Timrå lät SCA sälja huvuddelen av den äldre bevarade bebyggelsen till privatpersoner för boende och näringsverksamhet, men behöll äganderätten över det ditflyttade saltmagasinet, samtidigt som man avyttrade förvaltningsrätten.

Oberoende av ägarförhållandena, tog kommunerna hädanefter ett övergripande ansvar för att bland annat genom kommunala kulturmiljövårdsplaner säkerställa bevarandet av dessa byggnader och – i förlängningen – erkänna dem som orternas officiella kulturarv. Övergången från bolagsformade industriarv till kommunala kulturarv kan ur en synvinkel betraktas som ett uttryck för den maktförskjutning som ägde rum i det begynnande postindustriella mindre samhället, där kommunledningen först nu fick ett verkligt inflytande efter att under lång tid ha existerat i bolagens skugga.⁸ Ur en annan synvinkel skulle det även kunna betraktas som ett uttryck för bolagsledningarnas fortsatta inflytande i dessa postindustriella mindre orter, att man såg till att definiera samhällets historiska arv när man inte längre hade möjligheter att utforma dess framtid. Samtidigt förlorade bolagsledningarna genom överlåtandet den fortsatta kontrollen över innehållet, vilket snart medförde en ny inriktning för den industriella kulturarvsproduktionen. Den innebar en förskjutning från ett bolagsstyrt industriarv, där tyngdpunkten vilat på produktionen som uttryck för brukets tekniska framsteg, till ett kommunalt kulturarv, som även avsåg att spegla det förflutna indu-

strisamhället (Isacson 2005:50). I Surahammar och Timrå, liksom på andra platser, ytttrade sig detta främst i framställningar av en äldre arbetarbefolknings livsform, deras tillvaro i arbete och fritid samt platstillhörighet i industrisamhället. Förändringen speglade en ny tid och demokratisk samhällsform som kom att fordra ökad representation och då inte enbart i fråga om kulturarvets innehåll utan även dess producenter. Effekterna av allt detta visade sig bland annat i form av att immateriella aspekter tillfördes kulturarvets materialiteter, liksom i att nya aktörer ”släpptes in” och fick inflytande (Alzén 2005a, Isacson 2005:50).

Arbetarliv som bevarandemål

Uppmärksammandet av arbetarbefolkningens levnadsförhållanden i Surahammar och Timrå bör kopplas till mer omfattande socio-kulturella processer vid denna tidpunkt, som även kom att påverka lokal kulturarvsproduktion. Det handlar inte minst om ”grävrörelsens” framfart under 1970-talet, som utgjorde en del i ett internationellt sammanhang av folkrörelser, vilka riktade intresset för historieförmedling ur ett underifrånperspektiv. Fokus riktades ofta på att uppmärksamma industrisamhällets sociala historia, levnadsvillkoren för majoriteten av den arbetsföra befolkningen. I skrifter och studiecirkelar manades till lokala initiativ för att samla in berättelser och föremål som skulle bevaras och vårdas för framtida generationer (Alzén 1996:26ff, 2005a, Aronsson 2005:143ff, Jönsson & Svensson 2005:11f; jfr Nisser 1979:32).⁹ Så småningom institutionaliserades insamlingen till följd av att kulturarvssektorn fick upp ögonen för det industriella kulturarvet (Alzén 2005b:197f). Därigenom underställdes insamlingen ömsesidig påverkan och omfattande insatser gjordes under framför allt 1970- och 80-talen för att samla in arbetarminnen till folklivsarkiv och museer, liksom för att tillvarata och vårda fysiska lämningar i form av byggnader från det förflutna industrisam-

hället (Aronsson 2005:144, Silvéen 2005: 242ff).

En kombination av materiella och immateriella aspekter, om än med utgångspunkt och fokus på det förra, inbegreps i kulturarvsinventeringarna, vanligtvis benämnda kulturminnesvårdprogram och senare kulturmiljövårdsprogram. Dessa tog ofta avstamp i basen för samhällsekonomin, den industriella produktionen och dess byggnader, för att sedan successivt inlemma det skiftande samhällslivets kvarvarande byggnader, däribland bostäder och fritidens samlingslokaler, i syfte att kunna redovisa skiftande aspekter av platsens och dess invånares förflutna (Houltz 1998:10, Pettersson 2005, Lagerqvist 2010; jfr Agnidakis, Lagerqvist & Strandin Pers 2018, Watterton 2010:13f., 18f).

Samtidigt som ambitionerna i Surahammar och Timrå alltså sträckt sig till att omfatta äldre tiders arbetarliv, betonas i inventeringsbeskrivningarna inte sällan vikten av materiella, estetiska och kvalitetsmässiga aspekter framför en representativ mångfald. Därtill anas en seglivad traditionell kulturarvsdiskurs med fokus på äldre epoker och sociala eliter. Den har även kommit att göra sig gällande i industrisamhällets lokala kulturarv, på motsvarande vis som i bolagsledningarnas industriarv i Surahammar och på Vivstavarv. Det visade sig inte minst i kulturmiljöinventeringen av Stenhuset, som bildat underlag för den kommunala översiktsplanen, där bevarandevärdet främst relaterades till byggnadens påkostade utformning med anledning av dess tidiga ställning som bostad åt en arbetarelit.¹⁰ Med andra ord har en kursändring i fråga om sociokulturell och immateriell representation inom industriell kulturarvsproduktion inte uteslutit anpassningar till normerande diskurser och rådande praktiker inom kulturarvsinstitutioner på nationell, regional och lokal nivå (Houltz 1998, Jönsson & Svensson 2005, Schaal 2014, Lagerqvist 2010, 2012; jfr Smith 2006:11, 30).

Den äldre arbetarbefolkningens – om än fragmentariska – materiella och immateriella livsvärld hade alltså redan vunnit allmänt erkännande som kulturarv och dess livsform betraktades som bevarandevärd när den kom att uppmärksammas i Surahammar och Timrå på 1980-talet. Men ett nyriktat fokus på arbetarbefolkningen på berörda orter skulle även kunna förklaras utifrån att denna kommit att utveckla starkare band till det lokala industrisamhället som boplatz i jämförelse med andra framträdande sociala grupperingar i det gamla industrisamhället. Arbetarbefolkningens kopplingar till dessa orter blev i högre utsträckning än exempelvis hos tjänstemannabefolkningen mer sammansatta, långtgående och socialt betingade. Ett komplext nätverk av relationer knöt nära band till det lokala, som även sträckte sig bortom arbetets sfärer och formade mer förankrade och bestående känslor av tillhörighet till platsen. Det visade sig inte minst när yrkeslivet var slut, då tjänstemännen och disponenterna som regel lämnade det lokala industrisamhället för att återvända till en urban akademisk miljö, som de ofta rekryterats ifrån, medan arbetarbefolkningen valde att bo kvar. Det framstod än tydligare när det gällde följderna av nedskärningarna som brukskrisen krävde (Agnidakis 2013:33f). I ljuset av detta är det knappast förvånande att det blivit arbetarbefolkningen som stannade kvar och dominerade i både Surahammar och Timrå, som kommit att representeras i den officiella kulturarvsproduktionen.

Kulturarvets ideella förvaltare och uttolkare
Även om kommunledningarna har bidragit med stöd på olika sätt, delvis finansiellt, har initiativ och genomförandansvar främst vilat på lokalhistoriska intresseföreningar, med Wifstavarfs historia och Surahammars hembygdsförening i spetsen, vilka i samråd med bolagsledning och kommunledning anförtröts såväl förvaltningen som kunskapsförmedlingen av det lokala industriella kulturar-

vet. Det hela kan ses som exempel på fortsatt inflytande för den lokalhistoriska gräsrotsrörelse som en gång initierat en ny inriktning inom industriell kulturarvsproduktion och sedermera fått betydande inflytande över dess utformning på berörda orter. Detta är för övrigt inte ovanligt i mindre samhällen (jfr Jokilehto 2017, Apaydin 2018). Wifstavarfs historia och Surahammars hembygdsförening präglas, som lokalhistoriska föreningar överlag, av en hög genomsnittsålder bland medlemmarna och kan till skillnad från exempelvis orternas idrottsföreningar knappast skryta med att räknas till de mer talrika. Något mer anmärkningsvärt är att denna typ av föreningar i postindustriella inflyttarorter som Surahammar och Timrå kontinuerligt har lyckats attrahera både gamla och nya invånare, och därmed bidragit till en mer framgångsrik integration än övriga föreningar på orterna och därtill kommunernas integrationspolitiska satsningar. Lokal kulturarvsproduktion har blivit en mötespunkt för invånare av skiftande rumsliga och för den delen sociala bakgrunder, där goda förutsättningar ges för utbyte av idéer och kunskaper. Tillsammans bidrar man till kulturarvets grund och utbredning och här är det inte sällan de nyinflyttade som är initiativtagare och visionärer, i mångt och mycket beroende på att man saknar så kallad hemmablindhet eller påverkan av lokala kultur(arvs)system (Agnidakis 2013:116ff, 2018:49ff; jfr Corsane, Davis & Murtas 2009, Storm 2008).¹¹ Nedan förklarar och motiverar av Susanne, född på 1940-talet och inflyttad till Timrå under 1980-talet:

Jag tror att vi som kommit utifrån kan se historien här som Timråborna nog tycker är självklart på ett lite annorlunda och ofta mer uppskattande sätt. Det är lite med den drivkraften jag bestämt mig för att jobba i föreningen, för jag tror verkligen att jag kan göra nytta för Timråborna genom att ge oss en historia som vi alla kan vara stolta över, oavsett om man är född här eller inflyttad, om man har varit arbetare eller tjänsteman eller om man har det bättre eller sämre ställt ekonomiskt.

För Susanne, liksom hennes föreningskollegor såväl i Timrå som i Surahammar, gäller att man oberoende av skillnader i sociala och rumsliga tillhörigheter förenas i en kollektiv identifikation med orternas industriella arv, att man har som målsättning att verka för att detta även ska omfatta övriga ortsbor genom dokumentation, bevarande och förmedling. Ett ofta uttalat men inte desto mindre framträdande fokus riktas på historieförmedlingar av en äldre arbetarbefolkning. Möjligen har det varit betoningen på det förflutna, som för övrigt utgör kulturarvets själva spridningskraft, snarare än ”arbetarbefolkning”, som inbjudit till engagemang och samhörighet kring föreningarnas kulturarvsfokus (Sörlin 2005).

Det utesluter inte att sociala och rumsliga bakgrunder liksom personliga (historie)intressen kunnat komma till uttryck i diskussioner och förhandlingar kring det överenskomna kulturarvets utformning och innehåll. Möjligen kan uttryck härpå anas i en något vidgad förståelse och förvaltning av orternas industriella arv, som även kommit att omfatta bevarande och förmedling av enstaka kompletterande bostäder och ekonomibyggnader som fått representera trakternas förindustriella och parallella, jordbruksbaserade samhällsbildningar. Sannolikt speglas här lokalhistoriska rörelsens traditionella fokus på allmogekultur, liksom utbredningen av en seglivad kulturarvsdiskurs med fokus på äldre epoker, men då bevarandemål inte sällan premierats framför förmedlingsmål i lokalhistoriska föreningar har industrisamhällets respektive agrarsamhällets berättelser i Surahammar och Timrå varken samordnats i tid och rum eller rangordnats (jfr Corsane, Davis & Murtas 2009, Jokilehto 2017). Istället blir det upp till besökarna att jämföra och värdera.

En vidgad förståelse för lokalt kulturarv bland föreningens medlemmar utmanar emellertid inte deras självpåtagna uppdrag som orternas officiella *kunskapsförmedlare* av den

äldre arbetarbefolkningens historier för orternas invånare och en intresserad omvärld. Ett tillvägagångssätt har blivit att publicera och sprida information om levnads- och arbetsförhållanden i samhällenas tidigare historia via broschyrer, böcker och artiklar, men även genom att använda sig av sentida och ofta effektiva sätt inom musei- och kulturarvsförmedlingen såsom sociala medier och hemsidor (Drotner & Schroeder 2013).¹² Här har möjligen ovannämnda skillnader i föreningarnas demografiska sammansättning kommit till uttryck genom olika ämnesval som tangerar allt från arbetsysslor till arbetsförhållanden, relationer mellan könen och uppmärksammande av fritidens mer eller mindre politiskt färgade aktiviteter bland arbetarbefolkningen.

Skildringarna förenas inte sällan genom en inom lokalhistoriska föreningars kulturarvsförmedling vanligt förekommande favorisering av ovanliga människoöden; något udda och ofta färgstarka individer som tagit plats i gångna tiders industrisamhälle, människor som inte sällan har förmått balansera svåra livsvillkor med ett ofta anmärkningsvärt livsbejakande (jfr Walter 2017). Till denna genre hör till exempel skildringen av Ida, änka och mångårig städerska på Vivstavavv, som kring förra sekelskiftet brukade städa ”snabbt, noggrant och tyst” för att hålla sina sex minderåriga barn borta från fattigstugan. Hennes arbetsinsats ansågs redan för sin tid anmärkningsvärd och föranledde några på samma gång imponerade och bekymrade arbetskamrater att önska henne att slippa ”städa och skura också i himmelrik”.¹³

De lokalhistoriska föreningarnas mer mobiliserande och omfattande ansträngningar för att synliggöra den äldre arbetarbefolkningens kopplingar till det lokala kulturarvet blir tydlig genom att på olika sätt låta dem ”befolka” platserna. Man har använt sig av beprövade kulturarvsförmedlingstekniker som justerats utifrån lokala förutsättningar och begränsningar, såsom ekonomiska resur-

ser. Härigenom kan normerande föreställningar inom kulturarvsförmedlingen sägas ha anpassats till lokala praktiker (Jokilehto 2017).

Framkallade arbetarliv

Kulturarvsförmedlingen som uppmärksammat den tidigare arbetarbefolkningens livsvillkor har i första hand blivit visualiserad genom ett 20-tal permanent utställda äldre fotografier från Surahammars bruksarkiv respektive SCA:s arkiv. Fotografierna kan tidsmässigt avgränsas till åren omkring sekelskiftet 1900 fram till omkring 1920-talet och föreningarna har låtit reproducera dem och fäst dem på plakat, där merparten placerats på de platser och byggnader som föreningarna förvaltar. Därutöver har enstaka fotografier/plakat placerats på de numera omgestaltade platserna i och omkring det äldre industrisamhällets produktions- och arbetarbostadsområden i Surahammar och Vivstavavv för att illustrera aktiviteter som ägt rum på dessa platser. Bildåtergivningerna i både Surahammar och Timrå förenas i en uttalad ambition från föreningarnas sida att ”visa hur människor i den här typen av industrisamhällen jobbade och levde”, som Olof, en av medlemmarna i Surahammar, uttryckte det. Urval och representationsmöjligheter har emellertid begränsats av utbudet i berörda arkiv, respektive de ändamål utifrån vilka fotografierna en gång tagits och arkiverats.

Fotografierna skvallrar om en ursprunglig, underliggande ambition från bolagens ledning att genom omfattande fotografiska dokumentationsprojekt skapa en slags översikt av industrisamhällets rytmer i arbete och fritid. I praktiken kom fokus att riktas mot skildringar av dåtida produktionsprocesser och på den i huvudsak manliga arbetarbefolkningen, vilken som regel genomförde dessa (Berglund-Lake 2001:46). Det är lockande att betrakta dokumentationen med hjälp av Michel Foucaults tankar kring det panoptiska seendet, som baseras på ett tydligt maktperspektiv och

jämställer överblickbarhet med kontroll. En fotografisk dokumentation av den omfattning som gjordes i Surahammar och Timrå skulle kunna jämföras med en sådan överblickbarhet där kameran i förlängningen fick fungera som bolagsledningens panoptiska öga (Foucault 1987:61ff). På så vis återgav dokumentationen inte enbart ett samhälle utan formade det dessutom genom att regissera det. Samtidigt speglas i dokumentationens bevarandeambition en tydlig samhällsidealisering som överensstämmer med den något senare genomförda musealiseringen av produktionen och kan ses som medel för att stärka bolagsledningens självförståelse; fotografierna förevigade bolagens betydelse genom att skildra deras avancerade industriella verksamhet och omfattande ägor, liksom det stora antal människor som på olika sätt var kopplade till dem.

Efter en omsorgsfull inventering och noggrann registrering, organiserades så fotografierna i prydliga mappar som placerades i dokumentskåp, där de låg skyddade mot tidens tand och tillgängliggjorda för en framtid som ville söka spåren av ett blomstrande industrisamhälles (iscensatta) förflutna. Forskningen har uppmärksammat hur de kontextuella budskapen som äldre fotografier förmedlar ofta går förlorade när de ställs ut i kulturarvsmiljöer. Här blir det istället kulturarvsförmedlarna som får tillföra de enskilda fotografierna nya sammanhang och betydelser inför en ny tids betraktare (Cameron & Kenderdine 2012). En sådan värdeomladning drabbade det fotografiska materialet som föreningarna valde ut för att visas på Stenhuset och på Vivstavarv. Uppskattade som visuella tidsdokument blev fotografierna befriade från sina bakomliggande ideologier, som orsakat deras tillkomst och sammansättning, och tillfördes istället en ny mening, primärt kopplad till funktionen att förmedla inblickar i den äldre arbetarbefolkningens skiftande aktiviteter.

Trots de pedagogiska fördelarna med användandet av ett äldre fotografiskt material har föreningarna både behövt acceptera och hantera de innehållsliga begränsningar som materialets bakomliggande ideologier medfört. Som regel har det handlat om att komplettera med kontextualiserande bildtexter som dels får förklara, dels nyansera fotografiernas narrativitet. Till exempel gäller att huvuddelen av fotografierna som skildrar produktionsprocesser, rimligtvis till följd av dåtidens långa exponeringstid, varit arrangerade genom att arbetare liksom stannat upp i arbetet för att posera framför kameran på platser som de i vardagslag hade koppling till. På plakat med återgivna fotografier över sågverkets arbetare på Vivstavarv, prydligt uppställda framför travarna av virke vid hamnen, och arbetare på Surahammars bruk, fotograferade mot bakgrund av hammaren, har föreningarna därför även beskrivit berörda verksamheter och inkluderat vittnesmål om arbetsförhållanden. Vidare har föreningarna även lagt in några av de fåtaliga fotografier som föreställer arbetarbefolkningens liv bortom produktionen. Det har resulterat i en handfull utställda bilder och bildtexter som skildrar torghandel och gatuliv samt därtill inbegriper barn och kvinnor ur arbetarbefolkningen i färd med lek respektive inköp.

Den största utmaningen som föreningarna gett uttryck för har för övrigt varit att söka och återge (fotografiska) inblickar i kvinnors begränsade möjligheter som löntagare i eller i anslutning till den industriella produktionen. Här har ofta nyinflyttade kvinnor bland föreningarnas medlemmar varit drivande och inte sällan själva drivits av altruistiska ambitioner att som kvinnor med nya ögon på samhällets tidigare relationer mellan könen uppmärksamma och bekräfta arbetarkvinnornas liv och ansträngningar, inte minst inför dagens kvinnliga befolkning. Vedermoderna har resulterat i enstaka återgivna och kontextualiserade bilder på Stenhusområdet, vilka skildrar kvinnors vanliga hushållsarbeten

såsom matlagning, tvätt- och städhjälp i utbyte mot kontanter, respektive ett plakat vid hamnen på Vivstavarv som skildrar kvinnors tillfälliga, säsongsbaserade barlastningsuppgifter i den industriella produktion som ägde rum på platsen.

Anad förefintlighet och frambesvärjd kroppslighet

Utöver bildåtergivningarna har de lokalhistoriska föreningarna även använt tekniker som ger en mer eller mindre subtil materiell närvaro av äldre tiders arbetarbefolkning. Här har man framför allt fokuserat på innehållsmässiga tillägg till de redan existerande museerna i den gamla smedjan och Saltmagasinet, vilkas förvaltning överlåtits från bolagen och kommunen. Med ambitionen att omvandla dem till så kallade arbetslivsmuseer, som blivit vanligt inom industriell kulturarvsproduktion på flera platser, skulle arbetsförhållanden, olika produktionsdelar och epoker få framträda tydligare (Lagerqvist 2010:4). Av den anledningen har föreningarna låtit komplettera de av bolagsledningarna ihopsamlade och utställda maskinerna och verktygen, som skulle förmedla de mest avancerade och äldsta delarna i produktionsprocessen, med vanligare förekommande verktyg och maskiner från 1800-talet och tidigt 1900-tal. Vidare har föreningarna, i likhet med fotoutställningarna och i enlighet med praxis inom senare tids musei- och kulturarvsförmedling, tagit kontrollen över historieförmedlingen kring de i sig kontextlösa och disparata samlingarna genom att låta dem inramas av kontextualiserade skyltar med reproducerade bilder från SCA:s och Surahammars bruks arkiv som i text och bild skildrar hur föremålen använts och varför (jfr Monti & Keene 2013:25ff, 55ff).

På Bruksmuseet har denna strävan efter en kontextualiserad och mångfacetterad förmedling kommit längst nu under 2000-talet genom tillämpningar av ”a three-dimensional, holistic experience which is defined through

its relationship to people” och som enligt Eileen Hooper-Greenhill samt åtskilliga andra museologer ter sig alltmer nödvändig när musei- och kulturarvsinstitutioner ska konkurrera på upplevelseindustrins marknad och locka till besök (1992:2014; jfr Black 2012). Där tidigare omfång och systematisk kartläggning beaktats, värdesätts numera samlingarnas upplevelsekapacitet, eller annorlunda uttryckt, deras förmåga att förmedla sinnesintryck. Här finns en uppsjö av metoder och strategier som konkurrerar om detta, där vissa omhuldas mer än andra och vinner vidare spridning genom att reproduceras, ofta efter att först ha anpassats till lokalt rådande förutsättningar, inte minst ekonomiska. Följaktligen formas lokala variationer av samma tema med ett bestående syfte, att skapa en relation mellan kulturarvets historieförmedling och besökaren. Den senare inbjuds till att aktivt delta i förmedlingsprocessen med hjälp av sina sinnen. Ambitionen speglar logiken i upplevelseindustrins matris för kulturarvspedagogik som framhåller och bejakar personliga eller emotionella relationer till det förflutna som kulturarvet gestaltar.

I Bruksmuseets omgestaltning och med de något begränsade ekonomiska resurser som föreningen trots kommunens bistånd haft tillgång till, handlar det om ett trefaldigt tillägg i anslutning till ett antal stationer kring vilka den kontextualiserade bild-text-baserade historieförmedlingen organiserats och samlats. Ljusbaserat, genom att delvis ha rörelsekänslig punktbelysning, vägleds och uppmanas besökarna att fokusera på den historien, auditivt, i form av ljuduppspelningar, återskapas maskin- och verktygshandling vid de olika stationerna, materiellt, genom vaxfigurer, har arbetare från en förfluten tid rekonstruerats. De senare, iklädda skärmössor, smutspatinerade byxor och grova ylleskjortor, ser ut att härstamma från ett något obestämbart 18/1900-tal och har placerats ut på strategiska platser runt om i lokalerna för att i mimetisk perfektion verka övervaka maskiner, sköta

Den rekonstruerade arbetarbostaden i Stenhuset, Surahammar. Foto: Surahammars Hembygdsförening.

ugnar och utföra manuella arbeten. Deras arbetsrytm simuleras med hjälp av de högtalare som placerats utmed stationerna och återger troliga ljud från arbetsprocesserna. I och med museernas omgestaltning vilar kulturarvsförmedlingens justerade tyngdpunkt på relationen mellan produktionen och den könsspecifikt manliga arbetaren, vars förkroppsligande får förmedla ett personligt tilltal som ska underlätta identifikationen med denne (Frykman & Ehn 2007:56).

En vidare, om än mer subtilt markerad, närvaro av arbetarbefolkningen, och kanske i ännu högre grad *arbetarhustrun*, förmedlas på Stenhuset i Surahammar. Här gjorde hembygdsföreningen redan på 1980-talet ett musealt tillägg till industrisamhällets officiella kulturarv genom att låta inrätta ett rekonstruerat arbetarhem från omkring 1910–20-talet i en av lägenheterna om en kammare

med kök. En tillvaratagen köksinredning från tiden har monterats in och får tillsammans med insamlade husgeråd vittna om en betydande aspekt av arbetarhustruns vardagsliv, medan kammarens inredning kan tänkas skvallra om hennes smak. Vid återskapandet har man utgått från minnesuppteckningar och annan dokumentation som skildrar interiörer av arbetarbostadens kammare i det tidiga 1900-talets Surahammar, med avsikt att skapa en så trovärdig miljö som möjligt. Inredningen har utformats med tidsenliga möbler och föremål, som utöver inköp på loppisar utgörs av ursprungliga inventarier från byggnadens arbetarbostäder som skänkts av lokalinvånare. Precis som i den miljö man avsett att spegla utgörs medelpunkten i den rekonstruerade kammaren ett enkelt träbord, kring vilket möbleringen anpassats. Det omges av en eksoffa med tyg-

klädd sits och rygg samt pinnstolar, vars sit-sar visar tydliga spår av slitage. Soffans rygg har pryts med en virkad antimakass och dess sittyta har livats upp med ett par broderade kuddar i geometriska mönster, vilket bidrar till att möbelns sträva och kantiga uttryck mjukats upp något och verkar mer inbjudande. Förfarandet speglar en överhängande ambition om att förmedla en ombonat hemtrevnad i kammaren i enlighet med den rekonstruerade tidens inredningsideal.

När man från hembygdsföreningens sida fattade beslut om att bevara en av de gamla arbetarlägenheterna i Stenhuset var det inte bostadens processuella förändringar man ville skildra utan istället en relativt avgränsad period ur dess förflutna och därtill passa på att uppmärksamma arbetarbefolkningens kvinnor. Forskningen har visat att rekonstruerade hem ofta fokuserar på specifika epoker i bostadens historia och på snäva representationer av kvinnor, som i första hand hemskapande (till skillnad från representationer av män som mer mångskapande). Det hela förenklar historieförmedlingen och innebär att andra historier som varit möjliga att berätta tonas ned (jfr Ek-Nilsson 2005, Young 2017:21f., Agnidakis, Lagerqvist & Strandin Pers 2018: 178ff). Den utvalda tidsperioden, liksom de inplanterade avtrycken, speglade på sätt och vis en matris för bevarande av arbetarbostäder som vunnit genomslag under 1970-talets musealiseringprocess. Kulturhistorikern Eva Vikström har i sin undersökning om bruksbebyggelsen i Bergslagen noterat att den rekonstruerade arbetarbostaden blivit det vanligaste inslaget i exponeringen av vardagslivets historia i industrisamhället. Den har dock, tillägger Vikström, i offentliggörandeprocessen utsatts för en sanering som på sätt och vis avskärmat den eller till och med befriat den från sin ursprungliga kontext. Där finns ingenting som påminner om en ”växande barnaskara och inga supiga karlar, ingen lungsot och ingen isbildning nedan otäta fönster om morgonen, ingen ohyra och ingenting av de

vanskötta avträden och brunnar som provinssiälläkarna beskrev i sina rapporter” (1998: 229). På så vis har en upprensad och kring-skuren närvaromatrix formulerats, vilken även anammats på den musealiserade arbetarbostaden i Surahammar.

De lokalhistoriska intresseföreningarnas samlade insatser mot ett industriellt kulturarv som betonar en äldre arbetarbefolkning har resulterat i att besökare på Vivstavarvs produktionsmuseum, Bruksmuseet och i Stenhuset kan uppleva sekvenser ur den äldre arbetarbefolkningens platstillhörighet och på så sätt tillgodogöra sig aspekter av deras livsvärld visuellt, auditivt och materiellt. Symbiosförhållandet mellan den äldre arbetarbefolkningens performativa närvaro och de autentiska platser där den återskapats, impregnerar miljöerna med en förstärkt fakticitet som kommuniceras ordlöst men kraftfullt (Frykman & Ehn 2007:43ff).

Mer eller mindre framgångsrika förankringsstrategier

Även om de lokalhistoriska intresseföreningarna i Surahammar och Timrå alltså fått ett stort inflytande i den innehållsliga utformningen av ett lokalt industriellt kulturarv, och därtill engagerat verkat för dess förmedling på olika sätt, har kommunerna sett ett ideologiskt och i viss mån ekonomiskt värde i att ställa sig bakom och försöka skörda frukterna av processen. Det sker i enlighet med sedan 1990-talet uppsatta statliga rekommendationer för politiska satsningar bortom de traditionella arbetsmarknads- och näringspolitiska områdena i hårt drabbade industriella regioner. Kultur, och inte minst *kulturella arv*, har särskilt framhållits för sina dubbla möjligheter att dels bidra till stärkt självkänsla och platstillhörighet bland invånarna, dels skapa förutsättningar för turism till lokalsamhället.¹⁴

Etnologen Lars-Eric Jönsson kopplar ett sentida användande av kulturarv som politiskt verktyg för frammanande av just plats-

identifikation och sociokulturell integration till samhällsomvandlingar som präglats av förändrade (inter)nationella och regionala konstellationer samt ökad migration mellan platser (2017). Bäggedera speglas i postindustriella orter som Surahammar och Timrå, där kommunpolitiska satsningar på nyinflyttning får kompensera för omfattande utflyttning till följd av arbetsbrist (Agnidakis 2013: 10f, 107ff). I Surahammar och Timrå har de kommunala satsningarna på kulturarv, för att stärka den lokala självkänslan, främst kommit att riktas mot grundskoleelever. Undervisningen om lokalhistoria inkluderar besök på orternas industrimuseer och högstadieelever får genomföra olika typer av gruppuppgifter som ska ge en fördjupad förståelse för industrins roll i samhället och arbetarbefolkningens villkor.

Motsvarande kulturarvssatsningar som vänder sig till en mer diversifierad målgrupp, som både inkluderar gamla och nya lokalinvånare i alla åldrar och därtill (kulturarvs)turister, äger rum på kulturarvets (delvis nya) rumsligheter under nationella högtider som midsommar-, jul- och nationaldagsfirande samt lokala begivenheter som sommarfestivaler. Här sker en fortsättning på traditionen från det bolagsledda samhället, när det lokala industrisamhällets arv används som verktyg för att dels framkalla stolthet och enighet hos en blandad lokalbefolkning, dels imponera på omvärlden (Agnidakis 2018; jfr Sörlin 2005).¹⁵ För kommunen och de lokalhistoriska föreningarna som samarrangerar evenemangen vågar man inte uteslutande förlita sig på sentida besökarens lojalitet eller industriella kulturarvsintressen, utan man tar hjälp av vedertagna upplevelseindustriella tekniker för att kunna locka publik. Det omfattar tilllägg av olika typer av ”kultur”präglade aktiviteter, som dans- och sångframträdanden, men även mer kommersiella aktiviteter i form av marknader i nära anslutning till kulturarvsområdena.

För att öka turismen har arrangörerna rent krasst konstaterat att dessa evenemang sällan lyckas bidra i någon nämnvärd omfattning. Möjligen beror det på att det lokala kulturarvet med metalokala mått mätt inte kan anses vara tillräckligt konkurrenskraftigt inom ”kulturarvsmarknaden”. För att kunna stärka konkurrenskraften för Surahammars och Timrås officiella kulturarv har alltsedan 1980-talet initiativ tagits för en samlad kommunal och regional profilering kring platsernas gemensamma fokus på industrisamhällets kulturarv. Motsvarande har skett inom många andra kommuner och regioner. För Surahammars och Timrås vidkommande innebär det att orternas officiella kulturarv bland annat kommit att inlemmas i mer eller mindre långsiktiga samverkansprojekt, som det så kallade Ekomuseum Bergslagen och de numera avslutade Bergslagens Kvinnomuseum respektive Industrisamhällets kulturarv i Väster-norrland.¹⁶ Den typen av samverkan har skänkt förutsättningar till ytterligare ekonomiskt stöd för det lokala kulturarvets bevarande samt värdefullt kunskapsutbyte kring förmedlingstekniker och perspektiv. Som exempel på de senare kan nämnas Bergslagens Kvinnomuseum, som syftade till att uppmärksamma olika representationer av kvinnor i det äldre industrisamhället. Därutöver tillhandahåller samverkansprojekten nödvändig draghjälp i form av reklam för det lokala kulturarvsutbudet. Trots detta (eller kanske som en direkt följd av gemensam kulturarvsprofilering) behöver det lokala kulturarvet i Surahammar och Timrå ”tävla” med andra inom länen och därtill kommunerna närliggande, mer välbevarade, representativa och erkända historiska industrimiljöer, som världsarvet Engelsbergs bruk i Fagersta kommun och kulturresevatet Lögde bruk i Timrå kommun.

Inom upplevelseindustrins metalokala marknad tycks evenemangen som syftar till att förmedla Surahammars och Timrås industriella kulturarv paradoxalt nog varken

rymma tillräckligt allmängiltigt eller unikt innehåll (Hjerpe & Syssner 2015; jfr Wicke, Berger & Golombek 2018). Däremot verkar deras innehåll vara bättre anpassade till lokala behov och förutsättningar, varför evenemangen kommit att bli välbesökta bland ortens gamla och nya invånare och därtill så kallade hemvändare i olika åldrar. De uppskattas inte bara som tillfällen för att socialisera och utbyta lokal information, utan även då de erbjuder gamla och nya invånare att vårda tidigare relationer respektive skapa nya relationer till orternas industriella förflutna.

Medan museerna och det äldre utställda fotografiska materialet bland majoriteten av befolkningen till vardags, såväl rumsligt som tankemässigt, existerar i periferin, övergår kulturarvets platser under den begränsade tiden då evenemangen pågår till att hamna i den lokala tillvarons och medvetandets centrum (Agnidakis 2018; jfr Graden 2003). Som en bekräftelse på arrangörernas ansträngningar lyckas de samla invånarna till ett lokaltillhörighetsskapande kring en kollektiv minnesproduktion av orternas "hemsökta" platser, vilka enligt Michel de Certeau fyller en avgörande roll för rumsliga identifikationer (1984:108). Här varvas egna upplevda hågkomster med framkallade fantasier över en närvarande frånvaro (eller frånvarande närvaro) av det gamla industrisamhället och dess arbetarbefolknings livsform. Inte sällan blir det emellertid till följd av kulturarvsprocessens "upprepningar" fråga om en kombination av både minne och fantasi, eller som det kommit till uttryck hos Eivor, född på 1940-talet och numera pensionerad arbetare på Surahammars bruk:

Det är så dubbla känslor jag får här, jag menar den här platsen [Bruksmuseet] påminner mig om hur slitsamt det var för oss som kämpade på fabriksgolvet, men... man känner en sådan glädje när man är här. Riktig glädje. Det är ju så fint med alla dessa fina maskiner och verktyg och så

är det så rent överallt och så fint belyst. Otroligt, vad vackert det var ändå... helt otroligt, tycker jag!

Att kunna knyta band till platser man lever och verkar på är en primär mänsklig angelägenhet, poängterar filosofen Simone Weil; det är en nödvändighet för tillvaron och förutsättningen för att kunna agera i kroppslig och själslig tillfredsställelse (1978:199). Genom att tillhandahålla symboler för platstillhörighet, som uppfattas som gemensamma och laddas med kollektiva och individuella betydelser, erbjuder det lokala kulturarvet stärkta identifikationer med orten för både gamla och nya invånare. Även om detta kanske främst kommer till uttryck situationellt, i relation till evenemangens specifika tidpunkt och rumslighet, möjliggörs även långsiktigt stärkta kollektiva lokala tillhörigheter genom att de återkommande evenemangen ger upphov till ritualiserade symbolsystem (Brosius & Polit 2011). Motsvarande förutsättning för att tillfälligt men verksamt samla ett diversifierat samhälle kring lokalt identitetsskapande hade, som jag argumenterat för tidigare i artikeln, bolagsledningarnas industriarv i det äldre klasssamhället. I båda fallen tycks kulturarvets identifikativa lockelser effektivt ha tonat ned tidigare existerande meningsskiljaktigheter och konflikter mellan berörda invånargrupper (Robertson & Hall 2007). Utöver att temporärt stärka lokal identifikation kan evenemangens kulturarvsupplevelser även resultera i mer permanenta resultat för såväl besökare som kommunernas skatteintäkter, när de väcker tillräckligt stark nostalgi bland hemvändare så att de bestämmer sig för att flytta tillbaka.

För att avslutningsvis konkludera artikelns resonemang om utformning och meningsskapande kring officiella industriella kulturarv i Surahammar och Timrå kan konstateras att det trots vissa skillnader mellan orternas kulturarvsproduktion, som främst rör omfång, finns betydligt fler likheter beträffande det lo-

kala industriella kulturarvets rumsliga och innehållsmässiga gestaltning, dess tongivande "icke-professionella" kulturarvsaktörer och växelverkan mellan lokala och metalokala processer. Resultatet har visat sig i ett utvalt och upphöjt lokalt industriellt arv som formats av dels tidsbundna och seglivade kulturarvsdiskurser, dels rumsliga villkor och lokala producenters skiftande behov samt ekonomiska, politiska och kulturella förutsättningar. Här har de olika kulturarvsskaparnas ideologier kring bevarande och förmedlingstekniker, genom en mer eller mindre lyckad dialektik med lokalbefolkningen, ömsom ersatt, ömsom kompletterat varandra, när ett produktionsbaserat och materiellt betonat industriarv övergått till att bli ett officiellt kulturarv; vilket även beaktar immateriella aspekter och representationer av (majoritets-samhällets) tidigare livsformer. Samtidigt har vi i artikeln kunnat följa hur äldre och senare tiders kulturarvsproduktion i Surahammar och Timrå har förenats i ambitionen att utgöra en samlande länk för diversifierade samhällen och skapa förutsättningar för stärkt lokalidentifikation. Det har skett med hjälp av effektiva homogeniseringsstrategier, som betoningen på tillräckligt avlägsna men ändå relaterbara förflutenheter för att måhända framkalla tillfälliga men inte desto mindre verk samma "klass- och rotlösa" samhörigheter kring kulturarvets uppmärksammade lokala värden.

Paul Agnidakis, FD

Institutionen för kulturantropologi och etnologi
Uppsala universitet

Nyckelord: lokala industrisamhällen under omvandling, Surahammar & Timrå, industriell kulturarvsproduktion som process, manifestering av ideologier, gemenskapande

Noter

1. Detta sker i synnerhet i Agnidakis 2018, som behandlar det lokala kulturarvets identitetskapande funktion i det postindustriella mindre samhället och för vilket föreliggande artikel i sin tur kan sägas bidra med kontextuell inblick.
2. Frågan har uppmärksammats på strukturell nivå i Delegationen för industrisamhällets kulturarv slutrapport SOU 2002:67.
3. Med gamla och nya invånare åsyftas de Surahammarbor och Timråbor som har ett förflutet från tiden då industrin dominerade i samhället respektive de som har flyttat in under senare tid.
4. Det kunde handla om industrihistoriska intressen men även om nostalgi över en passerad tid på platsen som disponenten kände sig förankrad i menar Alzén 1996:23.
5. Citatet hämtat ur Alzén 1996:24. Tendenser till kultur- och industrihistorisk minnesvård förelåg dock enligt Marie Nisser (1979:24) redan tidigare, även om de inte fick samma genomslag.
6. <http://web.archive.org/web/20050524224531/history.timra.se/VivstavarvsHistoria/1nutid.html>.
7. Monumentskapandet intar en framträdande roll i både äldre och senare tiders kulturarvsproduktion. Jfr Graham, Ashworth & Tunbridge 2000:29-54, Smith 2006:11, 30, Harrison 2013:108-112; Frykman & Ehn 2007.
8. Det faktum att kommunledningen i bland annat Surahammar under lång tid var inhyst i bolagskontoret kan ses som ett uttryck för bolagsledningens direkta såväl som symboliska kontroll och inflytande.
9. Motsvarigheter till Grävrörelsen fanns bland annat i England och Tyskland och ursprunget till dessa var det Englandsbaserade Industrial Archeology. Se vidare Stratton & Trinder 2000).
10. Översiktsplan antagen av Kommunfullmäktige 1991-04-22 § 51.
11. Att avsaknad av en så kallad hemmablindhet påverkar hur inflyttade kan uppfatta och i förlängningen bidra till att forma en platsidentitet begränsas ingalunda till kulturarvsproduktion, utan kan till exempel också handla om naturarvsproduktion i kustsamhällen. Jfr Ekström 2014.
12. Hemsidor för Lokalhistoriska intresseföreningen Wifstavarf respektive Surahammars hembygdsförening återfinns på

- <http://web.archive.org/web/20050524224531/historia.timra.se/VivstavarvsHistoria/>,
<https://www.hembygd.se/surahammar>
13. Citatet är hämtat ur en längre text som behandlar "skurtantens" liv. Den finns tillgänglig på föreningens hemsida: <http://historia.timra.se/VivstavarvsHistoria/1manniskor.html>
  14. Regionalpolitiska kommitténs betänkande SOU 1989:55:31.
  15. Se vidare Agnidakis 2018 för fördjupad diskussion kring hur lokala sommarfestivaler mest framgångsrikt bidrar till att kommunicera kulturarvets identitetsskapande betydelse i det postindustriella samhället.
  16. Hemsidan för Ekomuseum Bergslagen återfinns på <http://ekomuseum.se/?s=surahammar>
- Referenser**
- Litteratur*
- Agnidakis, Paul 2005: Kulturella värden och värderingar av kultur i ett industrisamhälle i förändring. I: *Historiens vägar. Gestaltning, historia och kulturarv*. Sundsvall: ISKA, Landstinget Västernorrland.
- Agnidakis, Paul 2013: *Rätten till platsen. Tillhörighet och samhörighet i två lokala industrisamhällen under omvandling*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Agnidakis, Paul 2018: Folkfest kring lokalhistoriska betydelse. Kulturarvsbetonade festivaler för främjandet av lokal identitet på postindustriella mindre orter. I: *Tidskrift för kulturforskning* 17 (2):45–65.
- Agnidakis, Paul, Lagerqvist, Maja & Strandin Pers, Annika 2018: I riktning mot en normkreativ kulturmiljövård. Metodutveckling utifrån exemplet Statens fastighetsverk i Sverige. I: *Tidskriftet Kulturstudier* 1(9):167–198.
- Alzén, Annika 1996: *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Alzén, Annika 2005a: "Amatörer eller proffs? Frågan om kulturarvets demokratiska villkor". I: Alzén, Annika & Burell, Birgitta (red.): *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Alzén, Annika 2005b: "Kulturarv i rörelse". I: Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.): *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Améen, Einar 1967: "Strömholms kanal. En kort historik och en seglingsbeskrivning". I: *Svenska turistföreningens årsstidskrift 1967*:64–89.
- Apaydin, Veysel (red.) 2018: *Shared knowledge, shared power. Engaging local and indigenous heritage*. Cham: Springer.
- Aronsson, Peter 2005: *Historiebruk. Att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Aronsson, Peter 2012: "Kulturarv och historiebruk". I: Beckman, Svante (red.): *Kulturaliseringsens samhälle. Problemororienterad kulturvevetenskaplig forskning vid Tema Q 2002–2012*. Norrköping: Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Arvastson, Gösta 1999: "Inledning". I: Arvastson, Gösta (red.): *Järnbur eller frigörelse? Studier i moderniseringen av Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Berglund-Lake, Håkan 2001: *Livet äger rum. Försovjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen*. Uppsala: Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Black, Graham 2012: *Transforming museums in the twenty-first century*. London: Routledge.
- Brosius, Christiane & Polit, Karin M. 2011: *Ritual, heritage and identity. The politics of culture and performance in a globalized world*. New Dehli: Routledge.
- Bursell, Barbro 1974: *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancarshiresmedernas arbete och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Nordiska museet.
- Cameron, Fiona & Kenderdine, Sarah (eds.) 2012: *Theorizing digital cultural heritage. A critical discourse*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- de Certeau, Michel 1984: *The practice of everyday life*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Corsane, Gerard, Davies, Peter & Murtas, Donatella 2009: "Place, local distinctiveness and local identity: Ecomuseum approaches in Europe and Asia". I: Anico, Marta & Peralta, Elsa (eds.): *Heritage and identity. Engagement and*

- demission in the contemporary world*. London/ New York: Routledge.
- Drotner, Kirsten & Schroeder, Christian 2013: *Museum communication and social media. The connected museum*. New York: Routledge.
- Eivergård, Mikael & Furumark, Anna 2017: *100% kamp: mänskliga rättigheter & kulturarv*. Umeå: Boréa bokförlag.
- Ek-Nilsson, Katarina 2005: "Titanen och sagodrottningen: kulturella representationer av August Strindberg och Selma Lagerlöf". I: Aronsson, Inga-Lill & Meurling, Birgitta (red.): *Det bekönade museet. Genusperspektiv i museologi och museiverksamhet*. Uppsala: Institutionen för ABM, Uppsala universitet.
- Ekström, Simon 2014: "Var slutar en hummer? Om familjehistorier, hummerfiske och platskapanen". I: Ek-Nilsson, Katarina, Midholm, Lina, Nordström, Annika, Saltzman, Katarina, & Sjögård, Göran (red.): *Naturen för mig. Nutida röster och kulturella perspektiv*. Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Folkliksarkivet, Lunds universitet.
- Foucault, Michel 1987: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
- Frykman, Jonas & Ehn, Billy 2007: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Gradén, Lizette 2003: *On parade. Making heritage in Lindsborg, Kansas*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Graham, Brian, Ashworth, Gregory & Tunbridge, John 2000: *A geography of heritage: power, culture and economy*. London: Arnold.
- Gustafsson, Lotten 2002: *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Harrison, Rodney 2013: *Heritage: critical approaches*. Abingdon: Routledge.
- Hjerpe, Mattias & Syssner, Josefina 2015: *Utveckling av hållbara turistdestinationer. Om problem, processer och planering*. Stockholm: Tillväxtverket.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1992: *Museums and the shaping of knowledge*. London: Routledge.
- Houltz, Anders 1998: *Industrisamhällets kulturarv. En översikt över de kulturhistoriska museernas industriundersökningar*. Stockholm: Nordiska museet.
- Houltz, Anders 2005: "Att konstruera ett industriellt arv. Moderna berättelser om förflutet och framtid på Göteborgsutställningen 1923". I: Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.) 2005: *Kulturarvens dynamik. Det institutionella kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Isacson, Maths 2005: "Brottningar med industriarvsbegreppen." I: Alzén, Annika & Burell, Birgitta (red.): *Otydligt, otymligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Jokilehto, Jukka 2017: "Engaging conservation: communities, place and capacity building." I: Chitty, Gill (ed.): *Heritage, conservation and communities. Engagement, participation and capacity building*. London/New York: Routledge.
- Jönsson, Lars-Eric 2017: *Politiska projekt, osäkra kulturarv. Kampanjer och förhandlingar i det sena 1900-talets Sverige och Europa*. Lund: Lunds universitet.
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta 2005: *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lagerqvist, Bosse 2010: *The production of industrial heritage and heritage in the industrial production. Working order as a model for heritage practices*. Offentliggjort men opublicerat konferensbidrag.
- Lagerqvist, Bosse 2012: "The production of industrial heritage" I: Ballal, Amritha, af Geijerstam, Jan & Joshi, Moulshri (red.): *Bhopal 2011. Landscape of Memory*. Chennai: VAP Enterprises.
- Löfgren, Orvar 1999: *On holiday. A history of vacationing*. Berkeley: University of California Press.
- Monti, Francesca & Keene, Suzanne 2013: *Museums and silent objects. Designing effective exhibitions*. Farnham: Ashgate.
- Moore, Niamh & Whelan, Yvonne (eds.) 2007: *Heritage, memory and the politics of identity. New perspectives on the cultural landscape*. Burlington: Ashgate.
- Nisser, Marie 1985: Tekniska museet och dess föregångare. I: *Daedalus 1985 (54):149–163*.
- Nisser, Marie (red.) 1979: *Industriminnet. En bok om industri- och teknikhistoriska bebyggelse-*

- miljöer*. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum.
- Oevermann, Heike & Mieg, Harald A. (eds.) 2014: *Industrial heritage sites in transformation*. New York: Routledge.
- Pettersson, Richard 2005: "Den statliga minnesvårdens framväxt i Sverige under 1900-talet". I: Aronsson, Peter & Magdalena Hillström (red.): *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Robertson, Iain & Tim Hall 2007: Memory, Identity and the memorization of conflicts in the Scottish highlands. I: Moore, Niamh & Yvonne Whelan (eds.): *Heritage, memory and the politics of identity: new perspectives on the cultural landscape*. Ashgate: Burlington.
- Ronström, Owe 2008: *Kulturarvspolitik. Visby från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Schaal, Dirk 2014: "Museum and Industrial heritage: history, functions, and perspectives". I: Oevermann, Heike & Mieg, Harald A. (red.): *Industrial heritage sites in transformation*. New York: Routledge.
- Schroeder-Gudehus, Brigitte, Bolenz, Ekhard & Rasmussen, Anne (eds.) 1993: *Industrial Society and Its Museums, 1890–1990: Social Aspirations and Cultural Politics*. Chur: Harwood Academic, cop.
- Silvén, Eva 2005: "Dokumentation och insamling som kulturpolitisk strategi". I: Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.): *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Smith, Laurajane 2006: *Uses of heritage*. New York/London: Routledge.
- Svensson, Birgitta 2005: "Industrisamhällets framtidsvärde mellan kulturarvs- och minnespolitik" I: Alzén, Annika & Burell, Birgitta (red.): *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Storm, Anna 2008: *Hope and rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*. Stockholm: KTH Royal Institute of Technology.
- Stratton, Michael & Trinder, Barrie S. 2000: *Twentieth century industrial archeology*. London: E & FN Spon.
- Sörlin, Sverker 2005: "Kulturarvsproduktion? Om förflutenhet som differentiering och historia som integration". I: Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.): *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema kultur och samhälle. Linköpings universitet.
- Vikström, Eva 1998: *Bruksandan och modernismen. Bruksamhälle och folkhemsbygge i Bergslagen 1935–1975*. Stockholm: Nordiska museet.
- Walter, Nigel 2017: "Everyone loves a good story: narrative, tradition and public participation in conservation". I: Chitty, Gill (ed.): *Heritage, conservation and communities. Engagement, participation and capacity building*. London/New York: Routledge.
- Waterton, Emma 2010: *Politics, Policy and the Discourses of Heritage*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Weil, Simone 1978: *The need for roots. Prelude to a declaration of duties towards mankind*. London: Routledge.
- Wicke, Christian, Berger, Stefan & Golombek, Jana (eds.) 2018: *Industrial heritage and regional identities*. London: Routledge.
- Young, Linda 2017: *Historic house museums in the United States and the United Kingdom: a history*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Elektroniska källor, omfattande de lokalthistoriska intresseföreningarnas och Ekomuseum Bergslagens hemsidor*
<http://web.archive.org/web/20050524224531/historia.timra.se/VivstavarvsHistoria/1nutid.html>. (Nerladdad 2018-05-10)
<http://historia.timra.se/VivstavarvsHistoria/1manniskor.html> (Nerladdad 2018-05-15)
<http://web.archive.org/web/20050524224531/historia.timra.se/VivstavarvsHistoria/1nutid.html>. resp. <https://www.hembygd.se/surahammar> (Nedladdade 2018-07-01)
<http://ekomuseum.se> (Nerladdad 2019-03-18)

SUMMARY

Ideologization, manifestation and community making

Processes of heritage production in two local communities in transition

As the local industry has taken on an increasingly marginalized role in post-industrial small towns, like Surahammar and Timrå, in Central and Northern Sweden, an industrial past has emerged as the more valuable politically, economically but also socio-culturally, to nurture, preserve and identify with in these local industrial communities that undergo transition. This article aims to analyze local heritage production as a use and representation of history. Empirically resting on data collection and analysis of primary and secondary sources, comprising interviews, observations, archives and contextual literature, the article argues that local post-industrial heritage production may involve continuation as well as alterations of processes started in the past industrial society. Also, it comprises local adaptation as well as adjustments on heritage discourses. In conclusion, despite of local differences similarities may, as shown in Surahammar and Timrå, indeed occur in

both design and content. This involves a predominance of “non-professional” producers and including and excluding representations of places and people. Furthermore, local heritage provide combined political, economic and socio-cultural arenas of different ideologies as well as sites for creation of shared values and evoking emotions of belonging in diversified communities. In Surahammar and Timrå this has been done recurrently with the use of effective homogenization strategies within the field of heritage, i.e. by emphasizing sufficiently remote pasts to induce temporary but nevertheless efficient “classless and rootless” unity in pride of local place and values.

Keywords: local industrial communities in transition, Surahammar & Timrå, industrial heritage production processes, manifest ideologies, community making

DEBATT

Om konnässörskap och källkritik i hälsingegårdarna

Rig. Kulturhistorisk tidskrift nr 2-3/2018, innehåller artiklar inför en antologi från projektet *Dekorerade interiörer i Hälsingegårdar – en holistisk studie av ett kulturhistoriskt världsarv* vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Projektet fokuserar allmogemålaren Anders Ädel, Hälsinglands och Sveriges främste allmogemålare under 1800-talet. Studien har många förtjänster men föranleder också kommentarer kring konnässörskap och källor.

Konnässörskap

Artiklarna har tyngdpunkten på materialanalys, handeln med färger i Hälsingland under 1700- och 1800-talen samt lansering av ett nytt konnässörskap. Materialanalys lämnar jag därhän, medan arkivuppgifter från en rättstvist mellan Ädel och en gårdsägare varit mig till gagn i verifieringen av en tveksam attribution. Rättstvisten gällde Anders Ädels ersättning för en inredning i gården Per Ers i Hamre, Ljusdals socken, avbildad i min avhandling *Allmogemålaren Anders Ädel* (2000) i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Skador efter tapetsering försvårade attribueringen som nu med tillförlitligt arkivmaterial bekräftar detta och flera alster efter Ädel till 1830-talet. Färger köptes mot kvittens hos en handlanden. Projektet presenterar ett gott arkivarbete att relatera till Ädels oeuvre. Anders Ädel har lämnat efter sig ett stort antal välbevarade hela interiörer, nedtagna inredningar, väggfält, möbler och föremål i hemsocknen Ljusdal, Ljusunns dalgång

och Dellenbygden, Idenor utanför Hudiksvall. I gårdarna Ol Mårts, Jon Pers, Anders Jons, Pell Pers i Ljusdals socken, Kristofers i Järvsö, och Byberg 1 i Forsa finns förnämliga interiörer från 1830-talet till 1850-talet bevarade efter Anders Ädel.

Konnässörskap för hälsingegårdarnas inredningsmåleri bygger på verk som en målare kan attribueras till med sin signatur och datering, skriftliga belägg, ikonografi, stilistiska indikationer, måleriets kondition och dess förändringar över tid, kontext och kringssyn. Målarens varierade repertoar och stilistiska utveckling över tid får inte förbises. Ett stabilt konnässörskap vilar i en stadig förtrogenhet med alster och källor. Utveckling av en konnässörskapsmetodologi tarvar ett utrymme och en långsiktig prövning som inte varit möjlig inom projektets tidsram, men väl fortsättningsvis med prövning av etablerade metodologier. Som exempel på föredömliga konnässörskapsprocesser se till exempel etnologen Maj Nodermanns arbeten från möbelinventeringar i Jämtland och Härjedalen för Jämtlands läns museum. Nodermanns konnässörskapsmetodologi prövades modifierad i mitt avhandlingsarbete och gjorde det möjligt att identifiera indelte soldaten i Järvsö kompani av Hälsinge regemente Anders Ädel som upphovsperson till ett antal inredningar kallade "ädelmåleri" i hans hemsocken. Återkoppling till tidigare och pågående liknande processer är en förutsättning för utveckling av ett konnässörskap. Ett kvalificerat konnässörskap om "ädelmåleri" förutsätter en kon-

nässörskapsmetodologi utarbetad för hälsingegårdarnas 1800-talsinteriörer.

Konnässörskap som konsthistorisk metod innebär en intuitiv bedömning och attribuering utifrån gedigna erfarenheter från liknande miljöer. Sådana erfarenheter är av stor betydelse i hälsingegårdarna där signaturer och dateringar är sällsynta, vilket ställer höga krav på *inventeringar* med *repetitiv självsyn* samt omfattande komparativa stilstudier såväl inom som utom ”ädelmåleri”. Konnässörskap om hälsingegårdarnas allmogemåleri kan inte uppnås i museisamlingar eller enstaka objekt när större delen av materialet finns i privat ägo i landskapet. Konnässörskap om Anders Ädel utvecklas i umgänge med målarens oeuvre *in situ*, i de interiörer som finns bevarade efter målaren. Den enda kända signerade inredningen, i gården Kvistens i Ljusdals socken 1839, är riven men fotodokumenterades 1929 av Nordiska museet. Enstaka väggfält finns bevarade. Signaturen var ett monogram med initialerna AEÄ, att läsa som Anders Eric Ädel såväl som ÄDEL. Ädels karaktäristiska bokstäver och siffror återfinns på åtskilliga möbler och föremål med ägarinitialer och årtal. Konnässörskap kräver ödmjukhet, tid och tålmod, särskilt då signatur och datering saknas. Konnässörskap i hälsingegårdarnas interiörer kräver ett öga tränat för helhet såväl som detalj.

Konnässörskap är resultatet av en process som tarvar ödmjukhet och försiktighet. I en framgångsrik konnässörskapsmetodologi beskrivs, analyseras och tolkas materialet för att uppnå svar på problematiseringar och frågeställningar, redan formulerade eller/och som uppstår och utvecklas under arbetets gång. För attribueringar gäller generellt att söka signatur och datering, skriftliga belägg och att genomföra noggranna komparativa analyser i en omfattande kringsyn, belysa en kontext. Framgångsrika konnässörskapsmetodologier utarbetas projektspecifika. Metodologin för en studie av till exempel Härjedalens träskä-

rartradition eller södra Sveriges bonadsmåleri skiljer sig från en undersökning av interiörmåleri i hälsingegårdarna.

Källor

Hälsingegårdarna erbjuder ett enastående källäge med gårdar och inredningar från 1800-talet bevarade i landskapet. Mängder av måleri som inte ”påbättrats”, och därmed tillintetgjort autenticiteten, finns bevarat från 1700- och 1800-talen i hela interiörer och som lösa väggfält. Arkivarbetet underlättas av digitala kyrkböcker. Museers inventeringar/dokumentationer är ett lämpligt utgångsmaterial för fältarbete initialt. Källäget för hälsingegårdarna är gynnsamt. I de lokala museernas samlingar ingår material som tidningsurklipp och hemarkiv donerade av ortsbor och som bör beaktas med vederbörlig källkritik. Projektets konnässörskap fäster alltför stor vikt vid den samling anteckningar i Ljusdalsbygdens museum som uppmärksammades i *Ljusdals-Posten* fredagen 22 februari 1946 med rubriken ”Ljusdalskonstnärer i forna dagar. Jon Jonsson den främste. Arve i Stavsättra ”målade bort sitt hemman, gjorde unik klocka”. Denne informants biografiska uppgifter och attribueringar har tidigare under årens lopp även undersökts av förutom undertecknad såväl släktutredare som landsantikvarien etnologen Ingemar Svensson och hälsingefotografen Hilding Mickelson i deras allmogemåleriinventering för Läns-museet Gävleborg på 1960-talet men verifieras inte i skriftliga belägg jämte bevarat måleri. Ovan nämnda inredning i Kvistens 1839 uppger informanten vara målade av Per Ädel, som jag vid sökning i kyrkböckerna fann vara Anders Ädels son, född 1842. Skrönor och uppteckningar har ett lågt, men på intet sätt försumbart källvärde; se ånyo Nodermann och hur hon manövrerat sina undersökningar genom traderade muntliga uppgifter kring möbelsnickare och målare i Jämtlands län. Arkivuppgifter från kyrkböcker och rättstvisiter, handel och liknande lyfts fram som sekun-

dära källor. Den primära källan utgörs av interiörmåleri bevarat i den gård där det målats.

Kyrkböcker ger tillförlitliga skriftliga uppgifter, likaså domstolsprotokoll, kontrakt, avtal, auktionsprotokoll, militärrullor och liknande samtida handlingar, om möjligt kollationerade. För hälsingegårdarnas konst- och kulturhistoria finns nu ett akademiskt forskningsläge att luta sig emot och bygga vidare på, exempelvis arbeten om det efterreformatoriska måleriet och historikers undersökningar i landskapet de senaste decennierna, en gedigen konstvetenskaplig doktorsavhandling om Anders Ädel. Hälsingegårdarna

är ett både öppet och slutet forskningsfält, akademiskt tämligen obeforskat på grund av det geografiska läget och ägoförhållanden. Efter världsarvsutnämningen har flera privatägda gårdar öppnats för allmänheten. I gårdarna och landskapet finns mycket att hämta för en framgångsrik hälsingegårdsforskning, med vederbörlig källkritik och ödmjuk självsyn. Till syvende och sist är det interiörmåleriet *in situ* som renderat hälsingegårdarna en plats på världsarvslistan.

*Maj-Britt Andersson, fil.dr i Konstvetenskap
Forskare och universitetslektor, Hudiksvall*

Replik

Projektet och dess metoder

I RIG:s temanummer kring hälsingegårdars måleri presenteras ett axplock av de fallstudier som ingått i forskningsprojektet *Dekorerade interiörer i Hälsingegårdar – En holistisk studie av ett kulturhistoriskt världsarv* finansierat av Vetenskapsrådet och genomfört 2014–2018. Projektets resultat kommer i sin helhet att presenteras i en antologi med titeln *Hälsinglands inredningskultur* under 2019.

Projektet är tvärvetenskapligt och har haft som ambition att knyta till sig en bred sammansättning av sakkunniga med olika kompetenser. Projektgruppen har bestått av ett tiotal personer med kompetens inom konstvetenskap, etnologi, konservering, kemi och fysik. I gruppen finns kunskaper inom såväl färghistoria, färgkemi, kulturhantverk som lokal- och byggnadshistoria och samtliga deltagare har lång erfarenhet inom sina respektive fält. Under projektets gång har dessa forskare, tillsammans och *in situ*, studerat miljöer, samlingar och arkiv. Detta med syfte att få så många kunskapsmässiga perspektiv som möjligt, på såväl helheter som detaljer. Projektet har inte haft i uppgift att attribuera

okända verk till namngivna kvinnor och män men däremot kan studiernas forskningsresultat användas som komplement för framtida attribueringar.

Maj-Britt Andersson ger i sitt debattinlägg uttryck för en skeptisk hållning till hur projektet använder sig av konnässörskap som metod. Projektet delar Anderssons uppfattning att det krävs stor, bred erfarenhet och god förtrogenhet med ett källmaterial för att kunna göra väl grundade attribueringar och ser gärna en fortsatt problematisering av konnässörskap som vetenskaplig metod.

Konnässörskapsanalys definieras i populärvetenskapliga sammanhang ofta som något som bygger på lång, ofta livslång, förtrogenhet med det som ska studeras. Inom projektet använder vi konnässörskap i en betydligt bredare bemärkelse. Flera av forskarna har egen erfarenhet och utbildning i de hantverkstekniker som studeras och har därmed möjlighet att upptäcka och beskriva enskildheter i till exempel penselföring och sömnadssätt som lätt förbises. I likhet med Morelli, som en gång utvecklade metoden, har vi också identifierat detaljer i vilka de individuella avvikelserna kan förväntas vara särskilt tydliga. Dit hör bland

annat sättet att teckna bokstäver och händer. Det naturvetenskapliga perspektivet som utgör projektets ursprungliga fokus har konsekvent använts som stöd för konnänsörsröskapsanalyserna där så varit möjligt. Forskargruppens kombination av akademiker verksamma vid bland annat Göteborgs universitet och sakkunniga vid regionala och kommunala museer har garanterat kvalitén i såväl den breda omvärldsanalysen som den lokala djupa kompetensen och förtrogenhetskunskapen.

För projektet

Ingalill Nyström, docent och projektledare, professor Johan Knutsson och professor Anneli Palmköld

Ädel, attribueringar, källkritik och redovisning av källor

I Maj-Britt Anderssons debattinlägg rörande vår artikel (*Ädels målartvist 1839–1841* i Rig nr 2/3 2018) framgår det att Andersson dragit förhastade slutsatser utifrån den rättstvist som artikeln presenterar. Vidare insinueras att projektets medarbetare inte kan ha haft tid nog att skaffa sig djupare kännedom om Ljusdalsbygdens olika folkliga målare och deras verk. Slutligen ifrågasätts även att projektet stödjer sig på ett för detta forskningsområde mycket centralt källmaterial.

Vad gäller rättstvistens innehåll så är det ett faktum att allt måleriarbete som Anders Erik Ädel vid detta tillfälle utförde för Erik Olofssons räkning specificeras i källmaterialet, men ingenstans omtalas något fast inredningsmåleri. Att dessa rättsprotokoll skulle kunna styrka en attribuering till Ädel när det gäller målade interiörer från gården Per-Ers i Hamre, är således uteslutet. Den typen av logiska felsslut kan, om de får utgöra grund för vidare slutsatser – eller som Andersson gör här, som stöd för vidare attribueringar – få ödesdigra konsekvenser för forskningens resultat och trovärdighet.

Den kunskapsmässiga grund rörande Ljusdalsbygdens folkliga målare på vilken projektets slutsatser vilar kan kräva en kort bakgrund. Undertecknad, tillika en av artikelns medförfattare, har verkat vid Ljusdalsbygdens museum sedan 1990-talet, och ansvarar sedan länge för museets inventerings- och forskningsverksamhet rörande Hälsinglands folkliga måleri. Redan 2010 presenterade jag för första gången uppgifterna om alternativa upphovsmän bakom vissa av de verk som Andersson i sin avhandling från år 2000 tillskrivit Ädel (<https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=99&artikel=3828083>). Sedan har artiklar som berört ämnet publicerats åren 2013, 2016 och 2017, i vilka jag genom transparenta deduktioner och tydliga bildjämförelser visat hur, och på vilka grunder, dessa slutsatser kan dras.

De lokalhistoriska uppteckningar i Ljusdalsbygdens museums arkiv som projektet använt som källmaterial, har till skillnad från vad Andersson hävdar undersökts och verifierats. De ursprungligen muntligt traderade uppgifterna nedtecknades på 1920-talet av Carl Persson (1882–1955), och de refererades senare i *Ljusdalsposten* 22/2 1946. I min undersökning av hans uppgifter, ”Ljusdals många allmogemålare och bygdeforskaren Carl Perssons källvärde”, publicerad i *Hälsingerunor* 2017, har jag kunnat styrka såväl uppgifternas som sagesmannens tillförlitlighet. I uppteckningarna utpekar Persson bland annat en namngiven målare som skall ha utfört inredningen i den sängstuga som idag ingår i Delsbogården på Skansen. Målaren i fråga hette Olof Henriksson (1793–1861), i dagligt tal kallad ”Hindriks-Olle”. En annan ortsboborn som på 1920-talet lämnade uppgifter rörande Hindriks-Olle och hans verk var Johan Blomkvist (1875–1964), vilka upptecknades av Harald Grundell (1905–1964) för Nordiska museets räkning. Att Andersson inte tillmäter dessa uppteckningar något värde framgick redan i hennes doktorsavhandling. Där avfärdades Carl Persson i en kort

passus och i en fotnot, utan vare sig närmare presentation, undersökning eller problematisering av hans uppgifters innehåll. Detta i sig måste ses som ytterst anmärkningsvärt, då uppgifterna utpekar en annan upphovsman

till några av de verk som Andersson i avhandlingen tillskriver Ädel.

Anders Assis, antikvarie vid Ljusdalsbygdens museum

ANTECKNINGAR

Att vara skapt som en nors

”Jag vill vara skapt som en norrs, om det inte är han som kommer där”, skrev August Blanche i *Samlade taflor...* 1856 om tidens stockholmsliv. Äldre stockholmare är förtrogna med nors, *Osmerus eperlanus* (L.), ty under århundraden var norsfiske med stora sänkhåvar från båtar ett karaktéristiskt inslag i Stockholms ström. Under senare år har dock norsfisket upphört till följd av att en sista generation yrkesfiskare passerat pensionsåldern. I Uppsala, där det förr håvades nors i Fyrisån, är den likaså en nu bortglömd delikatess. För den som kommer från Bergslagen är norsen alltså en välkänd fisk, åtminstone för en äldre generation. Också i Värmland är fisken bekant, men kallas där *sлом*.

Värfisket av nors, som ägde rum när den lekvandrade i älvar och åar som mynnar ut i de stora sjöarna Mälaren, Hjälmaren och Vänern, har på de flesta håll upphört. Fisken togs med håvar eller rentav östes den med händerna. Många menar att nors luktar gurka. Det är som med koriander, en del tycks ha svårt att uppskatta fisken på grund av dess doft, andra älskar den (Storå 2004). Numera sker fångst på ett fåtal platser, främst i Arbogaån och i Klarälven (Svanberg m.fl. 2016).

Det ordspråksliknande uttrycket ”att vara skapt som en nors” används flitigt i litteraturen. Genom att googla finner vi det i texter av Zacharias Topelius, August Strindberg, Frans Hedberg, Hjalmar Bergman, Pontus Wikner, Birgit Sparre, Sven Delblanc, Björn Holm, Olof Svedelid, Stig Claesson och Ernst Brunner. Värmlänningen Lars Andersson använder det

också i sina romaner, en gång också i varianten ”skapt som en aväten nors”. Uttrycket återfinns även i översättningslitteratur (Prenkert 2016) och som korsordsfråga. Det används för att poängtera något alldeles otänkbart, orimligt eller mot naturens ordning, skriver SAOB.

Hur är då en nors skapt? Vi som fiskat den, vet. Men känner dagens läsare till att norsen har ett säreget utseende? En äldre generations författare var förtrogna med norsens fysionomi. Adolf Noréen (1897 s. 22) skriver att den utmärker sig ”för sin ovanligt smala och slankiga skapnad, såsom ock ordstäfvet ’jag vill vara skapt som en nors, om etc.’ på sitt sätt betygar”. Idag, när norskonsumention i stort sett upphört och få människor får direktkontakt med nyfångad, orensad och starkt doftande nors, blir uttrycket obegripligt. Det är att beklaga, då nors är en lækkerhet, som väl förtjänar att uppskattas, precis som man gör om vårarna i Hamburg, Lüneburg och på andra håll i norra Tyskland (Svanberg m.fl. 2016).

Ingvar Svanberg, forskare

Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier,
Uppsala universitet

Referenser

- Noréen, A. 1897: *Svenska etymologier*. Upsala.
Prenkert, T. 2016: Engelska uttryck som översatts med: ”så vill jag vara skapt som en nors”.
wodehouseforskning.weebly.com
Storå N. 2004: ”Ät sill om du vill, ät nors om du törs!”
Norsen, fisket och fördomarna. *Thule* 17. S. 11–18,
Svanberg, I., M. Bonow & S. Cios 2016: Fishing for smelt, *Osmerus eperlanus* (Linnaeus, 1758): *Slovak Ethnology* 64. S. 136–156.

NYA AVHANDLINGAR

Katarzyna Herd: *"We can make new history here": Rituals of producing history in Swedish football clubs.* Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 19, Lund University 2018. 304 s., ill. ISBN 978-91-88899-02-6.

Katarzyna Herd började sitt avhandlingsarbete en kall höstdag 2013 på ståsektionen på Malmö stadion. Här skapade hon sig en första känsla av forskningsfältet strax innan hennes egentliga fältarbete tog sin början. En banderoll med namnet Pichi Alonsi förklarades för henne som en viktig del av Malmö FF:s historia. Den var ett sätt att påminna spelare och supportrar från IFK Göteborg om att de inte var bra nog. Pichi var en symbol för ett tidigare nederlag i en för dem viktig match på 1980-talet. För Herd blir detta också ett sätt att säga att hennes avhandling syftar till att visa hur historia produceras och framställs inom den kreativa, innovativa och oförutsägbara miljö som fotbollsarenor utgör.

Titeln på hennes avhandling syftar på ett uttalande från en MFF-spelare om hur viktigt historia är. Historieproduktion inom den manliga elitfotbollen som är temat för den här avhandlingen, beskriver Herd som såväl redskap som process och slutprodukt för både hennes teoretiska verktygslåda och för klubbarna i deras retorik. Hon betraktar fotboll som inflytelserik i att skapa värden och attityder och menar att en analys av historieproduktionen i den här kontexten kan säga något om kollektivt minne, känslor och performance i den västerländska kulturen. Herd leder oss genom perspektiv om förändring och flexibilitet inom historieproduktionen genom att beskriva hur hon tänker analysera bety-

delsen av minne, myt, ritual, magi, materialitet och performance. I fokus står berättelser från fyra svenska fotbollsklubbar, AIK, etablerad 1891, liksom Djurgårdens IF etablerad ett par månader senare, Helsingborgs IF etablerad 1907 och Malmö FF etablerad 1910. Huvudsyftet med avhandlingen är att visa vad historieproduktion betyder för att förstå historia. Frågor ställs om olika historiska narrativ i fotbollskontexten. Vilka historiska referenser förekommer och hur framställs historien?

Den teoretiska ramen runt kollektivt minne såsom den förstås av Jan och Aleida Assman i bruket av termerna kulturellt minne och kommunikativt minne spelar en avgörande roll i den här avhandlingen. Termerna kollektivt, kommunikativt, socialt och kulturellt minne används genomgående för att spåra det förflutna. Bruket av riter och ritual i omvandlingen av kommunikativt minne till kulturellt minne är av stor betydelse och eftersom Herd ser många magiska kvaliteter i fotbollens riter och ritualer, har de kommit att spela en viktig roll i hennes analys. Hon ser en ritual som bestående av både känslor och kulturell performance och använder därför Sara Ahmeds teorier om hur känslor formuleras i symboler för att visa hur historia produceras. Magin behöver ritualer för sin framställning. Varje narrativ kräver sitt speciella tidsrumsliga sammanhang och sin materialitet för att bli betydelsefull. Materialiteten är speciellt viktig eftersom den knyter de historiska narrativen till den performativa historieproduktionen genom till exempel scarves och banderoller.

De berättelser som Herd samlade under sitt fältarbete är inte bara berättelser utan används också analytiskt då varje berättelse består av oli-

ka berättelser med olika funktioner. Herd menar att narrativen måste diskuteras både som text och i deras intertextualitet. Hon nämner här helt kort Julia Kristeva som liksom Roland Barthes ser textens mening inte bara som text utan som nånting som läsaren skapar i förhållande till många andra texter. Begreppet myt är också mycket viktigt i denna studie. Det är en speciell sorts berättelse som används i ritualerna. Roland Barthes kallar myt för ett slags tal som valts ut av historien.

Herdens omfattande fältarbete består av de ceremonier, riter och aktiviteter som försiggick under de 26 matcher som hon observerade mellan 2014 och 2018. Hon presenterar dem som fältanteckningar, observationer eller matchobservationer samt några längre fältarbeten i rörelse och shadowings. Därutöver har hon gjort individuella intervjuer bland supportere, folk som arbetar för klubbarna, spelare, före detta spelare, säkerhetsfolk och poliser. Sammanlagt 43 personer och två fokusgrupper. Hon har också gjort kortare spontanintervjuer som hon helt enkelt kallar för fotbollssnack. Men avhandlingen vilar också på ett stort material bestående av internetetnografi, fotos, tryckta publikationer, tidningar, album och romaner.

Efter ett distinkt och fullmatat inledningskapitel följer ett kapitel med fokus på ålder, memorabilia och föremål från det förflutna. Kollektivt minne är nyckelbegreppet här. Inom fotbollens genealogi börjar varje berättelse med tidpunkten då klubben etablerades. De framställs som ursprungsmyter. Herd menar att ett kulturellt kapital som baseras på ålder möjliggör för klubbarna att bekämpa varandra och till och med mobba rivalerna. Att vara äldre betyder fler traditioner, mer historia och mer prestige. Historia producerar socialt värde, som fansen säger är laget för alltid, medan spelarna är utbytbara. Klubbarna lever vidare oavsett. Genom hela detta kapitel förs en genealogisk diskussion om dagen för klubbens grundande och "founding fathers". En mytisk tid förankrad i det förflutna skapas. Historien kan återvinnas genom hur den uttrycks i narrativ som består av berättelser, scarves, T-skirts och tryckta publikationer. Hon tar hjälp av Nietzsches begrepp om monumental

historia och Foucaults genealogi som hjälper henne visa att fotbollen kan vara användbar antingen det gäller att få finansiellt stöd eller det handlar om att komma in i den högsta ligan. Många intervjuer återberättar genealogiska narrativ. Att ha djupa historiska rötter är till stor hjälp för klubbarna oavsett om det ska förklara varför de behöver ekonomiskt stöd eller varför de måste vara i den högsta serien. De kan till och med användas av en stad som kulturarv om stöd behövs från skattebetalarna. Memorabilia, medaljer, gamla skor, bollar och andra föremål stärker berättelserna. Ibland ställs de ut på museer. Herd menar att minnen som dessa kan bli mytiska och ser dem som en blandning av vad Assman benämner som kommunikativt och kulturellt minne, eller som Henry Glassie har uttryckt det, historia är en konstfull samling föremål från det förflutna, avsett att användas i framtiden. Här kan mastiga jubileumsböcker stödja känslomässiga kollektiva minnen genom att ge dem museilika kvaliteter fyllda med känslor. Herd kallar detta för en ritualistisk framställning av känslor och använder Baudrillards analys av teckenvärde för att visa hur fotbollsmemorabilia kan omvandlas till kollektivt minne och säljbara känslor.

Olika tidsramar förändrar hur det förgångna produceras som historia. Ett slags tid som kan sägas användas inom fotbollen är vad geografen Tuan kallar kosmogonisk tid. Det är en tid som lämnar avtryck i rummet och därmed sanktionerar den. Det är ett slags mytisk tid som förekommer på en arena, vilket innebär att den tillhandahåller en särskild erfarenhet som kan sägas skapa ett tidrum utanför tiden. Dessutom skapas tidsfickor runt speciella platser, som arenor, vilka visar att ett hållbart minne skapas samtidigt som historien. För att bli ett monument i det kollektiva minnet måste det bli kommunikativt situerat med alla narrativets beståndsdelar: diskurs, berättelse och dess bruk.

I kapitlet förs också en viktig diskussion om intertextuell läsning och det ritualistiska sätt på vilket minnet struktureras. Arenor och matcher fylls med intertextuella budskap och varje grupp konstitueras då minnen spåras utifrån intertextuella tolkningar. Texter och textuella element

framställs genom ritualer som uttrycks i materialiteter såsom flaggor och producerar historia. Det krävs ett performativt engagemang med sångarramsor och trummande för att ritualerna ska fullföljas. Fotboll förändras men det finns ett kollektivt minne som skapar strukturer att minnas inom.

Att sätta klistermärken både utom- och inomhus tar det skyddade museet till gatan, som Herd uttrycker det. Men det krävs bakgrundsinformation för att tolka de narrativ som klistermärkena göder om lokal mytologi och historiska referenser. Här förekommer ursprungsnarrativ, konflikt-narrativ, narrativ om huliganmöten etc. uttryckta på toaletter, lyktstolpar och på gatorna. Klistermärkena är små materialiserade narrativ som kan återanvändas. Utifrån Sara Ahmeds teorier kan Herd konstatera att deras bilder skapar ett slags materialitet som för det förflutna in i samtiden och samtidigt knyts känslor från det förflutna till dem. Historia produceras alltså även i en så ringa aktivitet som att sätta klistermärken på stan.

I nästa kapitel möter vi en mera konsumtionsinriktad ingång där historien spelar rollen av ett speciellt kulturellt kapital. Det handlar om historia kontra pengar, och om klassmarkörer och identitet. En ny ung finansiellt stark klubb mobbas av Djurgården för att ha köpt sin framgång. Intervjuade supportrar och klubbföreträdare framhåller att pengar har kommit på bekostnad av identitet. Det finns för mycket pengar och kommersiell press i modern fotboll. Att kommersialiseras betyder att förlora fotbollens själ, säger en supporter. Emellertid kan historia användas som motvikt till utländska investeringar. Att historiska narrativ motverkar pengars betydelse fann Herd i beskrivningen av MFF:s kamp mellan tradition och nya pengar när de kom in i Champions League 2014. MFF:s historia och traditioner blev en motvikt mot finansiella investeringar men det handlar inte bara om klubbens historia utan inrymmer också en konstruktion där en arbetarklassanknytning är viktig. Det finns arbetarklassmyter kopplade till arbetarklasstäder som nyare klubbar inte kan relatera till. I alla intervjuer knutna till MFF refererades till klubbens rötter i arbetarrörelsen, socialde-

mokraterna och Eric Persson – en tidigare MFF ordförande. Kopplingen till arbetarklassen understryker kontinuitet och stabilitet.

Till och med en tröja kan ges historisk mening när den är grå som AIK:s retrotröja som anspelar på AIK:s mytologi: både på Gnaget, råttan, som är symbol för klubben liksom på klubbens historia på 1920-talet, när det påstods att deras svarta tröjor blev grå för att de behövde tvättas så ofta, eftersom AIK var så fattigt att de inte hade råd att köpa nya svarta tröjor. Detta kräver emellertid en hel del intertextuell interpretation för att förstås.

Ett annat intressant sätt för en tröja att själv bli historia är när ett gäng maskerade supportrar attackerade Jordan Larsson för att dra av honom hans rödblå tröja efter den förlustmatch som betydde att HIF åkte ur allsvenskan. Att ta ifrån en viktig spelare hans färger var en symbolisk handling, som Herd kallar en omvänd rit för att peka ut honom som den andre. Tröjor och färger är också materialiteter som behövs när klubbarna skapar historia, men arenor och fotbollsplaner är ännu starkare bärare av känslor och minnen.

Geografiska element som arenor, regioner eller till och med gräs kan användas för att visa hur minnen kan ha rumsliga relationer snarare än tidsliga. Minnen är strukturerade efter plats och rum snarare än efter tid. Vilka element av rumsligt/historiska narrativ är användbara? Territorialitet spelar en viktig roll när fotbollsklubbar skapar historia. Deras namn relaterar exempelvis till platsen där de hör hemma. Regional tillhörighet används både som hedersbetyg och förolämpning. Intertextuell läsning utgör en viktig del av analysen här. En text relateras till andra i komplexa betydelse. Det förflutna förstås som en sorts kulturell inventarieförteckning, men bara för dem som har tillgång till det. Texter på banderoller, flaggor etc. bygger på en komplex kunskap och en djupare förståelse för klubbarnas historia relaterad till deras tillhörighet.

Arenor har mytologiserats som hem. Herd beskriver dem som liminala, heterotopiska konstruktioner som möjliggör för människor att delta i ritualer som inte är tillåtna någon annan

stans. Genom att använda Aleida Assman's uttryck att platser äger en mnemoteknisk styrka genom sin förmåga att bära minnen, visar hon hur detta gör att fotbollshem kan bilda narrativa kontexter och röra upp känslor. I ett dramatiskt narrativ av ett förlorat hem, Råsundas rivna arena, levererar Herd en tät analys som reser många frågor kring såväl plats, rum, topofili, heterotopia, kosmogonisk tid som svar om historieproduktion, minneslagring, platser för riter och offer, identitetsskapande narrativ, textualisering, de- och retextualisering och intertextualisering som visar hur kommunikativt och kulturellt minne fungerar som kollektiva minnesmonument.

En intressant diskussion om hur gräsplanens materialitet kan beskrivas som en aktant i ett narrativ som producerar historia visar att efter att konstgräs har börjat användas har naturgräs kommit att bli ett ideal från förr, starkt förknippat med andlighet, den gamla goda mytiska tiden. Det har till och med vuxit lokalt. En plan kan spela en speciell roll i att skapa framgång eller misslyckande. Gräset kan både fördjupa segern och förlusten

Genom hela avhandlingen fokuseras hur kollektiva identiteter skapas genom referenser till det förflutna. Gruppidentiteter ses med åskådarnas glasögon, supportrar som bygger identitet genom kollektiv involvering. En narrativ analys baserad på Sara Ahmed's teorier visar hur AIK har byggt sin styrka kring mörka narrativ, som hatade, farliga och ogillade. Herd finner det vara en affektiv investering som knyter ihop kärlek och hat. Det är ett möjligt sätt att skapa identitet. Att använda symbolerna för ett etablerat narrativ som de mörka minnena av Black Army från 90-talet blev ett sätt, på en intertextuell nivå, att relatera till supportrarna. Herd identifierar hatet mot AIK som en traditionell tråd i ett narrativ som både bygger och befäster: "låt dom hata oss så länge de fruktar oss", säger klubbaktiva och spelare i AIK. Konflikter i det förgångna används för att förstärka en myt. Den arga råtten som använts som en symbol för supporterklubben Black Army berättas också som ett sätt att referera till gamla goda tider. Herd ser sagan om råtten som en metafiction.

Att uppträda gruppidentiskt kan ske i opposition och även om gruppen är liten kan den attrahera supportrar, klubbar och media på samma sätt som ultragrupper bara de har de rätta ritualerna, sångerna, banderollerna, flaggorna, bengalerna, trummorna och berättelserna. Det finns också ett narrativ bland supportrar som ett oss mot dem som hör ihop med gammal motung. Det tjänar dock det gemensamma syftet att göra något tillsammans och att dela minnen som ett kollektiv.

Det har understrukits genom hela avhandlingen att spelarna i sig inte är viktiga. De är bara pjäser i spelet. De har begränsade möjligheter att komma in i det kollektiva minnet. Spelarna är bara aktanter i berättelserna, som helt enkelt bara spelar roller i historiebygget. Henrik Larsson kan emellertid användas som en nutida hjälte när det behövs. Han återkom till klubben som tränare samtidigt som klubben var på väg ur allsvenskan. Han gav en strimma av hopp. Han uttryckte känslor för klubben. Han var både fotbollshjälte och en lokal hjälte i Helsingborg. Han berättades in i sitt eget narrativ av supportrarna som gjorde honom till legend, en stark symbol som den störste spelaren någonsin. Hans historia kunde kombineras med klubbens långa och rika historia.

Samtidigt behövs skurkar för att kontrastera hjältar och Herd förklarar hur mörka narrativ om en dålig spelare kan användas för att skapa historia. En berättelse om sexuella trakasserier som en spelare dömdes för blev till en mobbningshistoria för hela MFF. Rykten om sådana spelare smittar av sig på både klubbens supportrar och medspelare. De blev ett magiskt redskap i en magisk rit. En sådan förolämpning kan leva kvar i årtal.

Genom att undersöka ritualer, kollektivt minne, narrativ, myter, framställning och materialitet har Herd visat på strukturer för historieproduktion inom fotbollen i avskilda rum. Hon har funnit att historier kan vara flexibla narrativ och hon ser klubbarna som en särskild sorts institutioner och myter som resultat av historieproduktion, inte bara sidoeffekter. Det finns olika typer av tid i fotboll och spelares berättelser exemplifierar olika tidsflöden. Det finns en pågående

historieproduktion i fotbollens heterotopia som konstituerar en strävan att blanda kollektiva minnen, känslor, materialitet och performance i skapandet av kollektiv identitet.

Herd har med hjälp av sin välförsedda verktygslåda genom hela avhandlingen lyckats visa hur historieproduktionen i dessa fyra fotbollsklubbar har skapat en djupare förståelse för kollektiva miljöer och hur de har skapats, upprätthållits och tävlat genom att använda historiska narrativ. Avhandlingen är utmärkt strukturerad, vilket inte minst visar sig i meningsfulla och talande kapitelrubriker. Ett rikt material och en tydlig metod understryker ytterligare att detta är en mycket bra avhandling. Herd har åstadkommit nya och oväntade resultat eftersom hon använder ovanliga sätt att kombinera begrepp och termer. Förvisso vilar avhandlingen på flera äldre manliga giganter, men här finns också yngre kvinnliga som Aleida Assman, Sara Ahmed och Susan Stewart vilka givit viktiga bidrag till Herds analys.

Före denna fanns det ingen undersökning om hur fotboll eller fotbollsberättelser är förankrade i det förflutna. Nu finns det en utmärkt avhandling som ger svar på hur värden och attityder i de västerländska kulturerna kan avläsas i världens största sport. Men avhandlingen innehåller också mycket som kan diskuteras om såväl materialiserade objekt eller illustrationer och onödig "namedropping". Man kan också undra varför författaren missat de analytiska möjligheterna som fanns till hands att studera. Skillnaderna mellan tid, det förflutna och historia eller vad det verkligen betyder att någonting är kommunikativt situerat. Referenserna till Lefvebre om symboliskt rum kunde ha utvecklats och kanske är HIF väl mycket i fokus. Detta har blivit författarens favoritklubb utan att hon förklarar varför. HIF har förvisso allt som behövs för att producera historia, samma arena över tid, ett solitt kollektivt minne att bygga kollektiva identiteter utifrån, rutiner över magisk mytanvändning av en sann hjälte etc. Fler jämförelser hade gjort en bra avhandling bättre.

Herd säger att hon vill använda foto som metod, inte material och behandla dem som text. Trots det används fotot huvudsakligen

som illustrationer, varken analytiskt eller metodiskt som till exempel fotot av Mush's skjorta.

Emellanåt lider texten av att kända teoretiker omnämns utan att användas. Beverly Skeggs kritik av kulturellt kapital omnämns bara utan att användas, trots att det borde ha använts i de delar där arbetarklasssymbolism diskuteras. Det finns verkligen inget behov av fler teoretiker i den här avhandlingen men jag kan ändå se att i stället för att bara kommentera Reinhardt Kossellecks "future past" utifrån en annan teoretiker så hade jag föredragit en diskussion om Kossellecks övergripande resonemang om tid.

Att engagera sig i det förflutna är detsamma som att producera det, konstaterar Herd. Men kan vi producera det förflutna? Är det inte bara historia vi kan producera? Det är också Tuans betydelse av kosmogonisk tid, vilket får följd för hur det förflutna görs till historia. Herd har också lite av ett problem i sin användning av toposofilia, vilket betraktas som en affektiv anknytning mellan människor och platser. Detta är det huvudsakliga temat både i Tuans bok om plats och rum och i Herds analys. Men hos Herd får inte Tuan själv presentera sin term. Hon låter en sportsociolog göra det. Om hon i stället uttryckligen använt sig av Tuan, kunde hon tydligare visat hur makt utövas, inte minst i relationen mellan kollektivt minne och kollektiva identiteter.

Detta är en metoddriven avhandling, stringent och tät i sin analys samtidigt som den levande presenterar en rik och detaljerad scen där fotboll spelas. Många innehållsrika observationer såväl småprat, "shadowings" som åtskilliga supporters, spelare, tidigare spelare, poliser, säkerhetsvakter och andra har bidragit till en fullödlig presentation. Det förekommer också hela tiden förklarande utvecklingar, som i sig skapar ny kunskap. Plats och rum kunde ha klargjorts och tid och historia kunde ha problematiserats mer. Om Herd använt Julia Kristeva kunde hennes analys om intertextualitet blivit ännu bättre. Men som den står nu är det bra nog.

Avslutningsvis innehåller den här avhandlingen många korta sammanfattande uttryck

fyllda med analytisk betydelse: ”human museums”, ”shirts as wearable history”, ”flaming scarves as symbolic destruction of enemies before battles”, ”memory that became culturally mutated to be a tradition”. Katarzyna Herds avhandling borde tjäna som förebild för andra etnologer. Här finns mycket att lära om både material, metod och teoretiska tillvägagångssätt inom vårt ämne.

Birgitta Svensson, Stockholm

Jakob Löfgren: ... *And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'. Intertext and Folklore in Discworld-Fandom.* Åbo Akademi, Åbo 2018. 96 + 67 s., ill. ISBN 978-952-12-3638-9.

Jakob Löfgrens avhandling ...*And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'. Intertext and Folklore in Discworld-Fandom* undersöker förhållandet mellan fandom och folklore under en årligen återkommande festival som kretsar kring firandet av den fiktiva högtiden Hogswatch (är Discworlds motsvarighet till julfirande) i Wincanton, England. Hogswatch är en högtid hämtad från Terry Pratchetts populära böcker om Discworld – en bisarr värld fylld av magi, vilken bärs upp av fyra elefanter som i sin tur står på skölden av en jättesköldpadda som långsamt simmar genom rymden. Pratchetts böcker präglas av humor och referenser till nutidsfenomen, populärkultur och folklore. Löfgren är öppen med att han själv är en del av det fandom han forskar om och menar att detta också har varit en förutsättning för att kunna genomföra forskningsprojektet.

Avhandlingen syftar till att utforska fandom som fenomen med hjälp av folkloristisk metod och teori och genom detta även visa hur folkloristiken kan bidra med verktyg i fandomforskningen. Centralt är intertextualitetens betydelse i fandom, i detta fall hur intertexten formar Discworld-fandomets firande av Hogswatch.

Vidare är Löfgrens ambition att avhandlingen även skall kunna läsas för sina fältmetodiska diskussioner. Löfgren utgår i sin forskning från två frågeställningar: ”*How is intertext used within fandom?*” och ”*In which manner can the field of fandom be studied within folkloristics?*”

Boken är en artikelavhandling, som består av en kappa följd av fyra artiklar. I kappans introduktion presenterar Löfgren läsaren för sitt avhandlingsämne och varför han valde det. Sedan följer ett kapitel i vilket Terry Pratchetts författarskap och böcker beskrivs. Läsaren får en introduktion till Discworld och några av de nyckelkaraktärer som återkommer i böckerna. I nästa kapitel presenterar författaren festivalen i Wincanton och de fältarbeten han utfört där. Efter detta diskuteras avhandlingens teoretiska och metodiska ramverk i ett eget kapitel. Här presenterar Löfgren också sina tankar kring fältarbeten och vikten av ett självreflexivt förhållningssätt. I samband med detta beskrivs hans förslag till utveckling av deltagarobservationen som metod, vilken inspirerats av teorier kring narrativ i spelforskning. Delaktigheten spelaren känner i spelets värld delas, enligt denna teori, in i sex olika stadier: *curiosity, concentration, comprehension, control, challenge and empathy*. Dessa begrepp använder Löfgren sig av då han beskriver den process han själv som forskare upplevde i förhållande till det fandom han studerade – där han gått från att vara en utomstående till att bli en accepterad och välkänd del av fandomet. Författarens resonemang kring fältarbete, och behovet av verktyg i utforskande av områden till vilket forskaren själv har ett affektivt förhållningssätt, är både spännande och relevant. Det är därför olyckligt att Löfgren, trots att han själv understryker vikten av att förhålla sig reflexiv till sin egen roll, inte riktigt gör detta. Han redogör för några situationer där han haft anledning att fundera över sin roll som forskare i förhållande till rollen som fan men han problematiserar egentligen inte sin egen identitet som fan och hur denna kan ha påverkat hans forskning.

I kappans två avslutande kapitel presenteras en sammanfattning av artiklarna, en samman-

ställning av Löfgrens bidrag till forskningsfältet samt de slutsatser som dras i avhandlingen. Därefter kommer de fyra artiklarna. Den första är *Death and a Pickled Onion. The construction of fan culture and fan identity in the Hogswatch celebration of Wincanton*. I denna analyserar Löfgren intertextualitetens och kontextens betydelse i Hogswatchfirandet. Han visar bland annat på hur Pratchett använder folklöre i sina böcker och hur böckerna i sin tur ligger till grund för nya former av folklöre, skapade genom fansens firande och interaktion med varandra. Den andra artikeln, "*Thank you so much for keeping all of us in the Emporium gainfully employed*" – *The Relationship between Fan and Merchant in the Wincanton Hogswatch Celebration* behandlar förhållandet mellan handlare i Wincanton, som säljer varor med anknytning till Discworld, och fansen som köper dessa varor. Löfgren menar att relationen mellan de två grupperna definieras av en ömsesidig intertextuell förståelse av Pratchetts verk och att handeln som följd av detta kan ses mer som en vänskaplig utväxling av gåvor än en kommersiell transaktion. *'It's a Good Job Nobody Mentioned Hedgehogs': The Use of Narratives in Discworld Fandom*, är den tredje artikeln. I denna resonerar Löfgren kring hur performance och narrativ, framförallt i form av scenframträdanden, används för att skapa en känsla av Discworld, samtidigt som de även relaterar till fansens identitet som fans. Den sista artikeln är "*The scythe is the bit that I actually made*" – *Folk art as expressions of fandom*, i vilken författaren undersöker konst- och hantverksutövande inom fandomet och studerar detta som en form av folk art.

Forskning kring folklöre och fandom är efterfatt och att Löfgren i sin avhandling lyfter dessa områden är ett välkommet inslag i den folkloristiska diskussionen. Författaren beskriver det fandom han studerar och dess intertextuella förhållande till böckerna och andra närliggande områden på ett tydligt sätt. Hans resonemang kring intertextualitetens betydelse i fandom, och

den folklöre som skapas i processen, är givande både för dem som är intresserade av fandom som fenomen och för dem som studerar folklöre. Ofta upplever jag dock att Löfgren nöjer sig med att skrapa på ytan, utan att fördjupa sig i och problematisera sina analyser. Han konstaterar till exempel i ett sammanhang att ett genderperspektiv kunde ha tillfört ytterligare dimensioner och i ett annat att en fördjupning i status/makt-förhållanden skulle kunnat vara intressant men viftar sedan med lätt hand bort båda. Det är synd, för om han fördjupat sig i de diskussioner där ämnet blir brännande – och kanske hans egen roll som fan mer sårbar – så skulle avhandlingen fått ett ytterligare djup.

Språket flyter lätt och Löfgren lyckas med att hålla texten vetenskaplig samtidigt som han inte gör den allt för svårtillgänglig, vilket gör att boken har möjlighet att nå även utanför universiteten. Jag är däremot tveksam till valet att skriva den i form av en artikelsammanläggning. Även om upprepningar kanske inte är möjliga att helt undvika i en sådan blir de här allt för många. Beskrivningar och likartade resonemang om fandom, folklöre och intertextualitet återkommer i kappan och upprepas sedan även i artiklarna. Jag tror att avhandlingen skulle ha vunnit mycket på att skrivas som en monografi och att de fördjupande och problematiserande resonemang som nu saknas då kanske skulle fått en naturlig plats. Trots dessa invändningar är avhandlingen läsvärd och lyfter ett område där mycket fortfarande finns kvar att utforska. Hans tankar kring fältarbeten är ett värdefullt bidrag till den etnografiska metoddiskussionen och gör avhandlingen användbar även i undervisnings-syfte. Författarens kärlek till, och djupa kunskaper om, Terry Pratchetts verk lyser mellan raderna i texten. Det gör att läsningen inte bara blir ett nöje för dem som, liksom jag, delar denna kärlek utan gör även avhandlingen till en ingång till fantasy som folklöre för de forskare som ännu inte är bekanta med området.

Tora Wall, Åbo/Stockholm

Agnes Malmgren: *Efterklang/efterkalv. Minne, erkännande och solidaritet i Nowa Huta*. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, Lund 2018. 310 s., ill. ISBN 978-91-88473-72-1.

Agnes Malmgren har i sin avhandling undersökt livsvärldar och minneshandlingar bland invånare i den polska staden Nowa Huta – en plats präglad av kontroverser och svart poesi, framsprungen ur stalinismens passion för stålet, arbetarklassen och social ingenjörskonst. Staden anlades 1949 kring det gigantiska Leninstålverket som en motvikt till det finkulturella Kraków och till den eftersatta landsbygden. Dess breda alléer och monumentala arkitektur skulle väcka politisk respekt medan bostadsområdena med sina gröna innergårdar, lekplatser och närbutiker skulle ge invånarna ett gott liv. 1951 blev staden en förort till Kraków, men den associerades länge med sociala problem och stålverkets giftiga utsläpp.

Än idag är de socialistiska visionerna och ambitionerna väl synliga i stadslandskapet. Också det politiska motståndets lokalhistoria finns som en sedimenterad närvaro i otaliga minnesmärken och symboler. Nowa Huta har genom tiderna varit beundrad och hånad, omtyckt och avskydd. På senare år har den dock genomgått en viss gentrifiering och börjar samla coola retro-päng. Avhandlingen sägs böttna i en undran inför platsens motsägelsefulla image, dess ”inklämndhet” och ”insnärjdhet” i stora berättelser och maktrelationer. Detta undersöks i en tradition av ”händelsernas antropologi”, med både ömsinta skildringar och skarpsynta analyser av Nowa Hutas miljöer, invånarnas minneshandlingar och det förflutnas ständiga iscensättningar i museiutställningar, rollspel och minnesceremonier.

Studiens grundvalar presenteras noga i ett inledningskapitel, ett bakgrundskapitel, ett teorigapitel och ett kapitel tillägnat metod och material. Den långa upptakten gör att det är först i kapitel 5 som vi på allvar får bekanta oss med invånarnas livsvärldar och minnesarbete. Vid det här laget har vi fått många insikter i Nowa

Hutas komplicerade historia, dess topografi och arkitektur, den politiska kontexten på både lokal och nationell nivå och det polska minneslandskapet. Malmgren diskuterar inledningsvis representationernas kamp i nutida polsk historiskrivning, men Nowa Hutas förflutna skildras på ett till synes ”objektivt” sätt i bakgrundskapitlet. Vi får läsa om stadens uppbyggnad, då tusentals bondgårdar exproprierades från de bördiga jordarna, samtidigt som propagandafilmer lockade ungdomar med löften om bostad, arbete och gemenskap. Det skriande behovet av kunnig arbetskraft gjorde att även regimkritiker fick en fristad. Optimismen och äventyrlusten dämpades av slitet, de provisoriska bostäderna och den förhatliga leran som både murare och direktörer klafsade i. Någon socialistisk mönsterstad blev Nowa Huta aldrig, snarare ett allt starkare säte för oppositionen och Solidaritetsrörelsen (*Solidarność*), med vågor av strejker och protester.

Den enigmatiska titelns finurliga sammanställning av en ljudmässig och en geologisk metafor förklaras inte, men antyder avhandlingens grundtema: att undersöka efterskalv och efterklang efter Folkrepubliken Polens fall 1989, som så tydligt präglar den ”inklämnda belägenheten” mellan den socialistiska och den oppositionella berättelsen om Polen. Minnesarbetet är ovanligt intensivt i Nowa Huta och det fortgår strider om det förflutnas mening och legitimitet. Inte alla hågkomster välkomnas i offentligheten. Nyfiket och respektfullt iakttar författaren hur Nowa Hutans invånare förhåller sig till och ständigt (åter)skapar platsen genom sina berättelser, sammankomster och vardagliga förehavanden, som att sitta och småprata på en parkbänk.

Avhandlingens syfte formuleras i ett längre och något svepande resonemang; det övergripande kunskapsmålet är att ”berätta om hur man i Nowa Huta förvaltar minnen från kommunisttiden och transformationen” samt att undersöka ”minneshandlingarnas bevekelsegrunder och effekter” (s. 21). Syftet förtydligas och operationaliseras sedan igenom flera kapitel, då olika forskningsfrågor dryftas, till exempel den om vilka känslouttryck och sinnesstämningar som ackompanjerar minnesarbetet eller vilka prylar, plagg och platser som möjliggör

det förflutnas närvaro i nuet. Studien orienterar sig utförligt mot tidigare forskning, också etnologisk; en mer ingående dialog med Maryam Adjams *Minnesspår* skulle dock ha varit intressant att följa.

Empiriskt bygger studien på ett längre fältarbete i Nowa Huta, mellan 2010 och 2017. Det rika materialet består av ett tjugotal intervjuer och fältanteckningar från en mängd observationer – av offentliga utställningar, evenemang och högmässor, småskaliga sammankomster, fikastunder, samtal på en parkbänk – samt även bloggar, film, medietexter, reklam med mera. Reflexivitet och noggrann kontextualisering bidrar till att perspektivera tillblivelsen och tolkningen av materialet. Malmgren nämner sin egen ”insnärjdhet” i fältet, bland annat sin ”kroniska ambivalens” gentemot Folkrepubliken eller ett överdåd av religiösa och patriotiska symboler. Boken berikas av mycket stämmingsfulla fotografier: en grå gata utanför någons bostad, ett vindpinat torg där en ensam mansfigur skymtar bortom svarta underkläder på en tvättlina, stålverkets jättelika ledningar, en regnig allé, hjärtevärmade, färgglada porträtt av några intervjupersoner och så vidare. Här skulle jag önska en källkritisk diskussion kring bildernas roll och funktion (t.ex. utifrån bildsemiotik). Att uppmärksamma vissa motiv i avhandlingen är en form av ”monumentalisering”, men framställningen kan även bidra till den ”svarta poesi” som redan omger stadsdelen. Även möjliga konsekvenser för personernas bristande anonymitet kan beaktas.

De teoretiska inspirationerna hämtas från fenomenologi, minnesforskning, platsforskning, narrativitet med mera. Det är breda forskningsfält, men Malmgren tillämpar ett eklektiskt och pragmatiskt förhållningssätt utifrån sitt intresse för småskaliga minneshandlingar, lokalitet och kollektiva representationer. Trots viss spretighet fungerar det för det mesta utmärkt i analysen. Bland centrala begrepp märks livsvärldar och intentionalitet i Michael Jacksons fenomenologiska anda, liminalitet och *communitas* efter Victor Turner, och så förstås minnen och hågkomster, med referenser till bland andra Paul Ricoeur, Maurice Halbwachs, Astrid Erll och

Hanna Arendt. Begreppet ”events” ger perspektiv åt minnesstunder då det sker en intensifiering av känslor, ofta med ett stråk av nostalgi. Paul Connertons resonemang om förflutenhetens sedimentering i stadsrummet, kroppen och sinnena tillämpas konsekvent och bra i analysen. Avhandlingen utforskar också erkännande och solidaritet i olika gemenskaper som nationen, lokalsamhället, grannskapet eller kamratgruppen. Fördelningen av erkännanden är dessvärre inte jämlik, vare sig i Nowa Huta eller i Polen i stort, där främst de maskulint kodade och oppositionella minnena blir föremål för monumentalisering. Flera av Malmgrens ”samtalare” upplever att både de själva och platsen förminsas eller osynliggörs.

Dispositionsprincipen i de empiriska kapitlen är inte helt glasklar då liknande teman återkommer i flera kapitel. Å andra sidan fördjupas och nyanseras förståelsen av minnesarbetets premisser och predikament under läsningen, då temana återkommer. Kapitel 5 undersöker de lokala aktivisternas engagemang för Nowa Huta och traderingen av platsens rika, besvärliga och stolta historia, till exempel i retro-caféer. Några eldsjälur betraktar stadsdelens alléer, bänkar och mjölkbarer med en lyrisk och poetisk blick; andra tycker att livet har varit bra trots den uppenbara nedsmutsningen och stanken från stålverket. Traditionen av social gemenskap vårdas ömt och lokaliteten fredas, så långt det går, från nationell politik. Dock med vissa undantag, exempelvis anslöt sig många invånare till den feministiska ”svarta protesten” 2016, då svarta underkläder hängdes på tvättlinor för att protestera mot de restriktiva abortlagarna.

Kapitel 6 ger inblickar i en av debatterna kring Nowa Hutas socialistiska förflutna. Då ett torg skulle döpas efter 1950-talets lokala ”arbetshjälte” (sedermera kanoniserad i en film av Andrzej Wajda), menade motståndarna att mannen var en frontfigur i stalinismens hets om produktivitet och ideologisk rättskaffenhet. Politiker, aktivister och vanliga stadsbor engagerade sig i frågan. Malmgren skildrar och kontextualiserar debatten och belyser den ytterligare med hjälp av sina intervjuer. Vad anses ett erkännande värt när minnen och personer nyttjas

som projektionsytor för politiska och kulturella projekt?

I kapitel 7 får sju samtalarare berätta om sina liv under Folkrepubliken. Här återkommer nostalgiska och poetiska skildringar av Nowa Hutas alléer, bänkar, rosor och fontäner, vardagens glädjeämnen och gemenskaper, arbete, lägenhet, hemtelefon, upplysta gator, skolor och scoutverksamhet... Detta ställs mot systemets förtryck, krigstillståndets pacifiering, det tröstlösa köandet efter varor, fruktan, trötthet, uppgivenhet – och, inte minst, upprepade konfrontationer med makten. Malmgren visar hur minnet pendlar mellan stora och små sammanhang, mellan orättvisor, hemspheter, absurditeter – och upplevelsen av att strukturerna ändå inte alltid fick sista ordet.

Kapitel 8 ägnas specifikt åt minnen av Solidaritetsrörelsen, som kretsade kring den fackförening som på 1980-talet samlade tio miljoner medlemmar. Malmgren analyserar monumentaliseringen i stadsrummet och 2010-talets minnesceremonier i kyrkans regi, med en rätt svulstig patriotisk retorik. Kapitlets nerv är dock en gruppintervju från 2012 då sju herrar, ”rörelsens konservativa gräsrotter”, kommer till tals. Herrarna minns det storslagna och romantiska i kampen för frihet, demokrati och mänsklig värdighet, men kanske sörjer de allra mest samhörigheten i oppositionens vardag. Dåtidens starka värdegemenskap har enligt dem gått sorgligt förlorad när marknadsekonomiska reformer dragit igång. De klagar på arbetslöshet, sociala klyftor, tomma kyrkor, sviktande patriotism, politisk vanmakt och moraliskt förfall kantat av kommersialism och gayparader. Malmgren återger (alltid med imponerande lyhördhet och respekt) männens bittra berättelser om en ogästvänlig, orättvis och högst osolidarisk samtid, där nostalgin efter den förgångna känslan av agens och erkännande är påtaglig. En intressant fråga som ställs i kapitlet är om upplevelsen av en polariserad värld kan ristas in i en persons habitus och överföras till fortsatt sökande efter

motståndare, kamp och ”communitas”. Malmgren är rätt sparsam med den typen av reflektioner och utblickar till den nutida situationen i Polen, men de bidrar väsentligen till behållningen av studien. Här skulle jag även önskat ett förtydligande av hur författaren ser på relationen mellan solidaritet som teoretiskt begrepp och den polska Solidaritetsrörelsen, som här tycks personifiera den samhällsliga solidariteten – men, det är oundvikligt att stora grupper utesluts ur den varma famnen.

I avslutningskapitlet betonas att allt minnesarbete förtjänar uppmärksamhet. Att ta sig rätten att betrakta sitt liv med uppmärksamhet och kanske en stunds hyllande, oavsett under vilka politiska omständigheter detta liv utspelade sig, är ett uttryck för omsorg om det egna jaget. Och lyssnaren får tillfälle att begrunda omständigheternas avtryck också i det egna livet, vilket alltid är en lärorik upplevelse.

Agnes Malmgrens avhandling är en gedigen, innehållsrik och spännande undersökning av hur det förflutna påkallar människors uppmärksamhet genom sin kvardröjande materialitet, och hur det ständigt frammanas och frambesvärjs i våra minneshandlingar. Malmgren lyckas med bedriften att skriva på ett teoriimpregnerat sätt och samtidigt vara ytterst personlig. Den metaforrika, suggestiva stilen engagerar och berör. Till avhandlingens starka sidor hör även materialrikedom och nyansrika analyser – alltid respektfulla mot samtalarna, men knivskarpa mot diverse maktordningar. Med fokus på solidaritet och erkännande erbjuds här redskap och inspiration att reflektera kring historiska skeden präglade av både liminalitet och kontinuitet och upplevda i en marginaliserad lokalitet. I en tid av samhällsliga processer som går mot allt mer grovhuggna och polariserade bilder av det förflutna och samtiden är detta ett mycket välkommet bidrag.

Katarzyna Wolanik Boström, Umeå

RECENSIONER

Känslornas revolution. Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet. Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.). Appell förlag, Stockholm 2017. 300 s., ill. ISBN 978-91-983275-4-0.

Att tänka i decennier är kreativt. Samtidigt som det skapar avgränsning och ett fokus som möjliggör för den historiska forskningen att synliggöra vad som utmärker ett särskilt årtionde. Händelser kan kontextualiseras och relateras till andra händelser inom samma tidsrymd. Det blir också enklare att synliggöra vad som hände före det specifika decenniet och hur äldre händelser så att säga kom att påverka det studieobjekt som forskaren valt. Också det som sedan händer i historien; de decennier som kommer därefter hamnar i relief till vad som hänt. Samtidigt är det siffermagi. Historien är ständigt flödande och händelser är inte bundna till människans behov att kategorisera tid. Det blir som om allt som hände under ett specifikt decennium hänger ihop och har samma syfte. Men trots denna metodologiska komplexitet är den här recenserade antologins fokus på just 1970-talet spännande och vitaliserande. Avgränsningen på det valda decenniet, och med ett fokus på känslor och känslsamhet, öppnar helt enkelt upp för givande empiriska jämförelser mellan de olika kapitlen. Känslsamheten skildras därmed i de olika kapitlen utifrån sina olika sätt och skilda sammanhang, vilket ger läsaren olika perspektiv på hur detta årtionde kom att forma många av de förändringar som vi idag ser som självklara delar i samhällslivet och det svenska välfärdssamhället.

I historikern Jens Ljunggrens inledning, med undertiteln ”Känslor, tid och förändring”, mejslas antologins syfte och teoretiska bidrag fram. Det är ett långt och välgrundat kapitel som tar fasta på att känslor med fördel förstås historiskt. Utifrån detta perspektiv ställs frågan om vad som är speciellt med 1970-talet eller snarare det långa 1970-talet. Ljunggren konstaterar omgående att de förändringar som relateras till detta decennium egentligen började på 1960-talet och kom sedan att sträcka sig en bit in på 1980-talet. Förändringen går helt enkelt inte att kategorisera till ett separat decennium, utan snarare var det en mängd olika händelser som så småningom ledde fram till ett antal specifika förändringar. En mängd olika faktorer kan lyftas fram och Ljunggren menar att 60-talets radikalism och en form av känslunderskott i välfärdsstaten får ses som några centrala faktorer. Under denna period kom det också allt fler alternativa livsstilar. Detta skapade så en emotionshistorisk förändring där det skedde en känslomässig omförhandling av välfärdsstatens många olika delar. Ett annat viktigt perspektiv som lyfts i inledningen är termerna alienation och autenticitet, att den nya känslsamheten var det centrala med en självförverkligande naturlighet. Att individen skulle känna på ett nytt sätt och därigenom skapa en form av autenticitet. Samtidigt var det inte självklart hur individen skulle känna och det blev samtidigt lätt en plikt att vara trogen sina känslor. Det växte helt enkelt fram nya teknologier för hur man skulle ta hand om sig själv och sina känslor.

Ljunggren fortsätter och i det efterföljande kapitlet ”Kampen om vrede: 1960- och 70-talens emotionella utmaning av den svenska so-

cialdemokratien” studeras hur konfliktytorna i samhällsdebatten blev allt mer tydliga. Syftet med kapitlet är att studera denna konflikt utifrån känslan vrede: ”Under slutet av 1960-talet och ännu mer markant under 1970-talet utmanades SAP (Sveriges socialdemokratiska arbetarparti) på nytt av en stark vrede i samhället” (s. 32f). Den teoretiska utgångspunkten är begreppet *emotionologier* som fokuserar på att studera hur människor talar och benämner känslor och därmed också påverkar känslor. Det blir helt enkelt vissa känslor som får lov att användas inom den känslopolitiska utmaning som uppstod inom SAP, medan andra känslor stängs ute. Vrede kom att bli en central känsla för att fylla men också hantera den rationalism som fanns inom välfärdsstaten och dess emotionella tomrum. Genom ett antal empiriska exempel synliggör Ljunggren hur vreden tog plats, inte minst i det missnöje som allt fler människor kände. Känslorna blev en möjlighet att ta sig loss från den socialdemokratiska tryggheten.

I kvinnohistorikern Christina Florins kapitel ”Skambefrielsen: Nya känsloregler för kärlek och sexualitet under 1960- och 70-talen” riktas blicken mot känslostrukturer och känslöförändringar, och hur de är en del av människors identiteter. Fokus för kapitlet är hur de skamkänslor inför kropp och sexualitet, som var en del av den borgerliga kulturen, kom att förändras under 1960- och 70-talen. Florin pratar om att tröskeln sänks och använder sig av Arthur Marwicks beskrivning av tiden som en kulturell revolution: ”där nya kritiska subkulturer och nya känslorörelser kring tolerans och fördomsfrihet uppstod” (s. 74). Det skedde helt enkelt en rad förskjutningar inom områden som politik, ekonomi och kultur, en form av institutionella förändringar. Exempel på dessa förändringar var att fri abort blev lagligt, det kom en ny äktenskapslag som gjorde det möjligt att ta ut skilsmässa utan den andra partens godkännande, p-pillret hade funnits att tillgå sedan 1964 och så vidare. Florin belyser dessa förskjutningar med exempel från den tidens skönlitteratur, främst så kallad bekännelselitteratur, och film. Det blir genom den generation som föddes på

1940-talet och som ”upplevde sina mest stormiga år just på 1960- och 70-talen” (s. 120) som det blir möjligt att beskriva denna känslöförändring.

I filmvetaren Ingrid Rydbergs kapitel ”Otidens enliga känslor i 1970-talets homosexuella frigörelsefilmer” fokuseras de två filmerna *Bögjävlar* och *Kvinnan i ditt liv är du*, som synliggör den homosexuella frigörelsekampen i Stockholm på 1970-talet. Kapitlet fungerar mycket fint i relation till Florins föregående kapitel eftersom Rydbergs undersökning problematiserar sexualdebatten i Sverige under denna tidsperiod och pekar på den marginaliserade roll homosexualitet hade. De två filmerna, skriver Rydberg, ”syftar tydligt till att ta tillbaka bilden av den egna verkligheten bortom dominerande fördomar och negativa stereotyper” (s. 139). En central term som lanseras i kapitlet är att *känna baklänges*, en form av historiografisk metod för att ”undvika tendensen att skriva in historiens queera figurer i en linjär utvecklingsberättelse och framgångssaga” (s. 143).

Historikern Helena Bergman tar i sitt kapitel ”Feminism, kärlek och ilska: känsloregler och känslopolitik i 1970-talets Sverige” fasta på känslor i politiskt arbete med fokus på reformerandet av den svenska äktenskapslagstiftningen under början av 1970-talet. Den nya lagstiftningen låg i linje med samtida samhällsförändringar och kom att utgå från individens självbestämmande och känslomässiga behovsuppfyllelse, istället för en politik med mer familjecentrerade idéer. I kapitlet återfinns ett spännande teoretiskt perspektiv med utgångspunkt i hur olika känsloregler och emotionella gemenskaper kan fungera i skilda politiska sammanhang. Bergman undersöker olika känslouttryck i relation till lagarbetet och finner bland annat att den utomparlamentariska diskussionen möjliggjorde starkare uttryck. Hon konstaterar också att lagförändringen låg i linje med en ”känslomässig omförhandling av den svenska välfärdsstaten” (s. 177).

I kapitlet ”Hur solidaritet blir till: Svenska Chilekommitténs emotionella gemenskap 1973–80” utgår historikern Yulia Gradszkova från ett känslanalytiskt perspektiv för att undersöka

hur Svenska Chilekommittén skapade ”solidaritet med det chilenska folket” (s. 185). Genom att låta studien cirkulera kring termen solidaritet och vilka känslor denna term laddades med samt vilken betydelse känslorna fick i olika kontexter, lyfter Gradskova fram de emotionella gemenskaper som fanns mellan svenska deltagare och deltagare i motståndsrörelsen i Chile. Känslor blev centralt för mobilisering av gemenskaper och för att hitta likasinnade i Sverige. Det blev därmed inte bara en politisk rationalitet som styrde arbetet i kommittéerna, utan ett arbete präglad av en stark känslomässighet. Kapitlet har också en kortare metoddiskussion om fördelarna med muntlig historia när man som Gradskova bedriver känsluhistoriska studier.

I historikern Kristoffer Ekbergs kapitel ”Alternativ arbetsglädje: om lyckokänslor i arbetslivet i skiftet mellan 1970- och 80-tal” fokuseras hur relationen mellan känslor och arbetsliv laddas om under 1970-talet. Hur förändringen kom att se ut från en mer samhällskritisk rörelse i slutet av 1960-talet till en mer anpassad kapitalism i början av 1980-talet. Det senare tog fasta på att förändringar i arbetslivet ”skulle ske i människans inre och det var först därefter som världen runt omkring kunde påverkas i alternativ riktning” (s. 232). En form av inre revolution: ”Hur skulle det kännas att arbeta och hur skulle dessa känslor uppkomma? Vilken roll hade arbete för att skapa lycka?” (s. 220f). Lusten och lyckokänslorna skulle helt enkelt skapa företagsamhet och i förlängningen vinst. Ekberg använder i sin analys en spännande empiri från en konferensserie arrangerad av bland annat Sveriges personaladministrativa förening under början av 1980-talet.

Antologins avslutande kapitel, ”En övning i autenticitet: sensitivitetsträning av chefer i 1970-talets Sverige”, är skrivet av Linnea Tillema, idé- och lärdoms historia. Likt det föregående kapitlet tar författaren fasta på den ”inre revolution” som arbetsförändrande människor, i kapitlet chefer, förväntades genomföra – hur en känslomässig frigörelse helt enkelt skulle ”gå till”. Nya ideal och egenskaper blev centrala i den moderna organisationen, som att chefen skulle

vara ”förändringsvillig, öppen för nya intryck och värderingar” (s. 246), men också eftersträva ”flexibilitet, kreativitet, öppenhet, engagemang, förmågan att uttrycka egna åsikter och stå för dem, acceptans jämte mot andras åsikter och sätt att vara” (s. 266). Sensitivitetsträning blev en lösning på de problem som den moderna organisationen hade att lösa. Förmågan till autenticitet kom att bli central och Tillema skriver: ”Att vara sig själv blev här särskilt förknippat med att censurerat kunna uttrycka känslor, och detta framstår som en mycket viktig sak som deltagarna vid en sensitivitetsträning förväntades bli bra på” (s. 256). Subjektet kom att förändras.

Genom antologins olika empirier fångar författarna ett antal centrala teman kring förändring under det långa 1970-talet när det gäller känslor och känslolöshet. Kapitlen ger också en god historiebeteckning av detta decennium, även om antologin försöker fånga lite väl många teman. Att tänka i decennier blir på detta sätt både en möjlighet till kreativitet och metodologisk språngbräda, men riskerar samtidigt att fånga för mycket när urvalskriteriet är brett. Antologin kan med fördel läsas som en god ingång för att hitta spännande perspektiv på decenniet och påbörja en djupdykning i arkiven från denna tid. Väl värt att nämna är också bokens föredömliga layout och bildval.

Kristofer Hansson, Lund

Caroline Ranby: *Ebba Hochschild. Att leva efter döden*. Historiska Media, Lund 2018. 539 s., ill. ISBN 978-91-7545-635-5.

Caroline Ranbys nya bok *Ebba Hochschild. Att leva efter döden* centrerar sig kring en tragedi. Eller kanske flera. Ebba Hochschild föddes i Köpenhamn 1866, som yngsta dotter till Carl och Beata Gyllenstierna af Lundholm på Krapperup. Knappa månaden gammal avled hennes far, i lunginflammation, och hennes mor, den 39-åriga Beata, lämnades ensam med de fem barnen. Sonen Carl, född 1855 som tvilling,

hade avlidit i femårsåldern. Livet för familjen förändrades radikalt och Beata fick ta över skötseln av godset och förvaltningen av Krapperup och familjens övriga gårdar. Efter faderns död var den tioåriga sonen Nils nästa fideikommissarie och familjen ordnade med en förmyndargrupp som skulle ta hand om den omfattande afärsrörelsen och se till att den skyddades till dess att Nils var redo att ta över. Familjen flyttade till Uppsala, där Nils skulle erbjudas adekvat utbildning. Uppsala blev Ebbas hemstad och Krapperup sommarbostaden. Den uppväxande Ebbas tillvaro skilde sig inte mycket åt från andra adelsflickors vid den här tiden. Hon fick sin utbildning framför allt i hemmet och umgicks med sina gelikar. Det förväntades av henne att hon skulle gifta sig inom sitt stånd och ägna sitt liv åt familjen på ett ståndsmässigt gods någonstans i Sverige. Och visst såg det ut som att det var precis den livsvägen som Ebbas tillvaro skulle följa, i synnerhet när hon som 19-åring år 1885 gifte sig med utrikesministerns son friherre löjtnant Carl Ludvig Erik Joakim Hochschild, på hans 25-åriga födelsedag. Framtiden såg mer än lysande ut för det unga paret, och än mer när dottern Elisabet föddes 1888 och sonen Rutger 1890, ”det bästa af allt” som farfadern uttryckte det i ett brev till sin son. Familjen var oerhört viktig, både för familjen Gyllenstierna och för familjen Hochschild.

Det är kring tragedierna som Ebba Hochschilds liv vävs. Faderns död var visserligen en tragedi som kom att prägla hela släkten och i synnerhet Beata och barnen. Men för Ebba blev fadern en människa hon aldrig hade en egen relation till. Efter giftermålet kom Ebbas liv att präglas av flera tragedier. Den första tragedin för Ebba blev kanske upptäckten av makens sjukdom, syfilis. Det kommer så småningom fram, att han hade smittats redan innan äktenskapet med Ebba ingicks. Troligen var både han och hans föräldrar medvetna om hans sjukdomstillstånd, men valde att hemlighålla det – hur skulle det annars kunna bli några barnbarn och därmed säkra släktens fortlevnad? Ilskan över detta inom släkten Gyllenstierna var stor, men man talade tyst om det. Och skadan var redan skedd.

Ganska snart kom det unga paret tillvaro att styras av makens allt sämre hälsa. Och naturligtvis av det faktum att Ebba själv också blivit smittad av sjukdomen. Men tragedierna hade bara tagit sin början. De båda barnen, Elisabet och Rutger, insjuknar i början av 1895 i scharlakansfeber och inom en tvåveckorsperiod hade de båda avlidit. Tre år senare avled slutligen maken, och en knapp månad efter honom gick även Ebbas svärfar bort. I ett slag var Ebbas närmaste familj uttraderad och den äldre generationen decimerad. Ebba stod ensam kvar. Det är egentligen här boken om Ebba Hochschild tar sin början. Hur går man vidare från detta? Hur hittar man livet igen, efter att ha gått igenom något som är som att man dött?

Ebba Hochschild umgicks i kretsen kring hovet och redan 1908 utnämndes hon till drottning Victorias statsfru. Även drottningen var märkt av sjukdom, en lungsäcksinflammation som hon aldrig blev riktigt frisk ifrån och hon tillbringade mycket tid utomlands. Genom sitt arbete fick Ebba uppleva resor och statsbesök och under det tidiga 1900-talet fick hon även på första parkett ta del av det politiska spel som ledde fram till första världskriget.

Biografen som genre har den senaste tiden fått ett uppsving inom det akademiska fältet. Med i det närmaste etnologiska metoder närmar sig Caroline Ranby Ebbas tillvaro genom en större mängd bevarade brev. Korrespondensen till och från de olika familjemedlemmarna går som en röd tråd genom framställningen. Här kommer individerna i och kring Ebbas familj till tals. Det är som att föreställa sig deras röster, och tillvaron byggs upp genom de olika berättelserna, perspektiven och åsikterna som Ranby får fram genom breven. Tillsammans med julkort, fotografier, både ateljéproduktioner och amatörtagna sådana, teckningar och fotografier av föremål skapar de en närvarokänsla som nästan går att ta på. Det är mer än lätt att fastna i ett levnadsöde som så fångslande beskrivs. Ranby är dessutom en skicklig skribent. Hon lyfter fram citat, väljer ingångar som är intressanta och som engagerar. Genom att lägga det klassiska kulturhistoriska ”pusslet”, där små bitar av information läggs till andra informationsbitar, lyckas Ranby komma

långt in i familjens krets, att tolka deras språk och avtäcka deras koder. Halvskrivna meningar, refererande till kunskap som de initierade besitter och dunkla omskrivningar får mening och betydelse när pusslet läggs och Ranby presenterar familjerna med ett delvis annat perspektiv än tidigare, ett betydligt tydligare inifrånperspektiv.

Det som däremot saknas i biografen om Ebba Hochschild är ett syfte, en mening med texten. På sina dryga 500 sidor är det en omfattande biografi över ett liv. Hart när allt anses intressant och lämnas plats i texten. Detta sorgfälliga arbete med varje detalj får mig att fundera över vad som egentligen kännetecknar en biografi och vad syftet med genren är? Hur griper man sig an arbetet med att skriva någons liv? Förvisso är det både intressant och spännande att läsa den berättelse som Ranby målar fram genom det rikhaltiga källmaterialet, men som läsare är det ibland lätt att gå vilse och vilja ha något mer, något utöver Ebba och hennes värld. Jag hade gärna sett att Ebba sattes in i en större kontext, och i det samhälle som omgav henne och hennes gelikar. För berättelsen om Ebba Hochschild är också nära kopplad till berättelsen om den svenska adeln och den högreståndskultur de alla på något sätt är fångade inom – vilket familjen Hochschilds strategier kring döljandet av sjukdomen syfilis är ett brutalt exempel på. Jag hade gärna sett att Ranby vid något tillfälle släppt individen Ebba och hennes omedelbara närhet och funderat över vad synen på kön och klasstillhörighet betytt för hennes (och andra kvinnors) liv. I en värld stadd i stark förändring, där resan från agrart samhälle till industriellt, från monarki till demokrati och hierarki till i alla fall mer jämlikhet måste ha varit en stor del av hennes tillvaro? Ebbas politiska engagemang nämns i förbifarten. Hur såg hennes post i Fredrika Bremer-förbundet ut rent praktiskt och hur såg Ebba själv på det handlingsutrymme som måste ha varit så begränsande för henne? Å andra sidan utgör biografen över Ebba Hochschild ett viktigt bidrag till vår kunskap om kvinnors tillvaro. Och just det faktum, att Ebba – även om hon tillhörde adeln – inte var en individ som genom sina gärningar haft en tydlig roll

i historien gör henne än mer intressant. Det är det vardagliga livet som kommer till ytan och avtäckts, ett liv som är både ordinärt och exceptionellt samtidigt. Frågan om bokens relevans är också något som Caroline Ranby själv besvarar: ”därför att alla människor som man tar sig tid att lära känna, levande eller döda, har något att lära oss” (s. 490).

Caroline Ranbys *Ebba Hochschild. Att leva efter döden* är i många stycken en utmärkt skriven biografi över ett ovanligt vanligt liv. Inte nog med att författaren vågat ge sig i kast med ett så omfattande och rikhaltigt källmaterial, hon har också lagt ett ansenligt pussel kring individen för att återskapa en bild av hennes tillvaro. Boken är ett imponerande arbete med stor detaljrikedom som ger en omfattande bild av hur livet kunde te sig för en adlig kvinna decennierna före och efter sekelskiftet 1900.

Marie Steinrud, Stockholm

Visions and Traditions. Knowledge Production and Tradition Archives. Lauri Harvilahti, Audun Kjus, Cliona O’Carroll, Susanne Österlund-Pötzsch, Fredrik Skott and Rita Treija (red.): (Folklore Fellows’ Communications No. 315). Academia Scientiarum Fennica, Helsinki 2018. 384 s., ill. ISBN 978-951-41-1126-6.

Den här recenserade antologin tar upp traditionsarkivens roll inom kunskapsbildningen både historiskt och i framtiden. Arbetet har skett inom den internationella arbetsgruppen Archives som grundades år 2013 inom Society International of Ethnology and Folklore, förkortat SIEF (www.siefhome.org). I denna antologi finns bidrag från flera länder i norra och mellersta Europa, nämligen Estland, Finland, Irland, Lettland, Norge, Rumänien, Schweiz och Sverige. Därtill kommer Kanada utanför Europa. Föredragen framlades inom fyra paneler vid SIEF:s kongress 2015 i Zagreb, Kroatien.

I en inledning presenterar Cliona Carroll från Irland huvuddragen i de arton artiklarna som fördelats på fyra olika huvudavdelningar: 1) *Tilling the Soil – Words of Introduction*; 2) *Bringing the Harvest Home – Insights from Past Collection Practice*; 3) *Fields of Cultural Identity – Archival and National Policies*; 4) *Seeds for Future Practice – Recent and Future Challenges for the Tradition Archives*.

Inom den första avdelningen skriver den kanadensiska folkloristen Maryna Chernyavska först allmänt om folkloristiska arkiv. Hon specialiserar sig därefter på det ukrainska folkloristiska arkivet i Kanada som grundades 1977 vid universitetet Alberta. Hon pekar särskilt på att arkiv och folkloristisk forskning går hand i hand och inte skilda vägar som hon funnit vara fallet på andra håll.

Inom den andra avdelningen som innehåller sju uppsatser, presenteras flera case studies från olika arkiv. Det ges exempel på arbetspraxis gällande insamling och arkivering och hur detta kan förändras över tid. Tankar inför framtiden finns också med. Marleen Metslaid inleder med att analysera utvecklingen under 1920- och 30-talen efter Estlands självständighet 1918 inom de nystartade ämnena etnologi och folkloristik. Insamling skedde både genom Estlands nationalmuseum och det folkloristiska arkivet som grundades 1927. Båda institutionerna hade som uppgift att delta i det nya nationsbygget. Ett omfattande nätverk av lokala meddelare som svarade på utsända frågelistor upprättades under 1930-talet.

Den svenska etnologen Susanne Nylund Skog i Uppsala har specialstuderat Karl Gösta Gilstrings (1915–1986) privata insamling av folkminnen och en omfattande brevväxling som han hade med meddelarna. Det gäller i särskild grad den barnlösa änkan Elsa Linnéa Frideborg Pihl (1901–1974) som var speciellt aktiv under 1950-talet. Gilstring ville rädda berättelser om gamla traditioner innan dessa helt försvann.

Den estniska litteraturvetaren Liina Saarlo har studerat insamling av estniska folksångstraditioner under 1800- och 1900-talen. En framträdande insamlare var Jakob Hurt (1839–

1907). Under 1900-talet utfördes repertoarstudier varvid sångerskorna Anna Lindvere (1878–1955) och Sohvi Sepp (1871–1959) intog en särställning.

Den norske folkloristen Åmund Norum Resløyken har studerat tre frågelistor som skickades ut av projektet Ord och Sed 1934–1947. Avsikten var att samla in berättelser om julbocken. Svaren tar genomgående upp frågan om julbocken skulle betraktas som en demon eller inte.

Den estniska folkloristen Ave Gorsic tar upp frågan gällande studier av folktro under den sovjetiska perioden i landets historia från 1940. Den nya ideologin gick ut på att folkloristiken skulle studera arbetarklassfolklore, revolutionära ämnen och krigssånger. Detta exkluderade folkrostudier. Dessa överlevde i begränsad skala och fick nytt liv igen på 1980-talet. Det gällde bland annat studier av folkmedicin.

Den svenska folkloristen Agneta Lilja analyserar insamlingsstrategier vid Dialekt- och folkminnesarkivet, förkortat ULMA i Uppsala, som grundades 1914. Man ville genom fältarbeten och frågelistor rädda en försvinnande svensk folkkultur på landsbygden. Instruktionerna till meddelarna var omfattande, vilket utgjorde en stark styrning från arkivariernas sida. Lilja pekar emellertid på ett paradigmskifte som slog igenom på 1970-talet. Fokus kom då att inriktas mot individer och deras berättelser, i stället för kollektiva beskrivningar, samt mot förändringar i det samtida samhället. Instruktionerna blev mycket mindre styrande än tidigare. De första frågelistorna om arbetarklasskultur sändes ut under detta årtionde.

Den tredje huvudavdelningen innehåller tre uppsatser. Frågan gäller hur insamlingar vid traditionsarkiven kan främja produktionen av kulturella identiteter. Den irländska folkloristen Kelly Fitzgerald och den finska folkloristen Niina Hämäläinen har skrivit en gemensam uppsats med jämförelser mellan Irland och Finland. Dessa länder har en likartad historia som nya nationer och de behöver bygga upp och förstärka sin nationella identitet. I det avseendet har folklore kunnat vara ett viktigt instrument. Författarnas slutsats lyder: ”In both

Ireland and Finland, Folklore Studies led to a renewed sense of national pride and growth in the recognition of the native language in each country” (s. 200).

Den schweiziske folkloristen Konrad J. Kuhn studerar kunskapsproduktion i form av insamlingspolicy hos tidigare schweiziska etnologer. Det gäller särskilt den förste etnologiprofessorn i Zürich Richard Weiss. Forskningens nationella inriktning märks speciellt genom inrättandet av *Atlas der schweizerischen Volkskunde* 1936. Den multikulturella inriktningen blev framträdande i ett land med fyra olika språk.

Den fjärde huvudavdelningen består av sju uppsatser som blickar framåt mot nya utmaningar i framtidens digitala samhälle. Den norske språkforskaren Eldar Heide ser stora möjligheter för ny forskning om de folkloristiska arkiven i allt högre utsträckning kommer att bli digitaliserade. Tidigare insamlat material kan användas för att belysa nya frågeställningar.

Den rumänska etnologen och folkloristen Laura Jiga Iliescu har studerat berättelser om övernaturliga möten och vad man kan utläsa om detta i dokument som finns i det folkloristiska arkiv som grundades i Bukarest 1928.

Den lettiska folkloristen Sanita Reinsone har varit ledare för the Digital Archives of Latvian Folklore, som grundades 2014. Det utgör en förlängning av the Archives of Latvian Folklore, som upprättades 1924. Det innehåller ett omfattande traditionsmaterial som insamlats från och med mitten av 1800-talet. Det digitala arkivet har på sistone med hjälp av radio och TV genomfört kampanjer för att göra materialet känt, nå nya volontärer och för att samla in material från vår egen tid.

Bibliotekarie Catherine Ryan och folklorist Críostóir Mac Cárthaigh representerar Irland. Den senare är Director of the National Folklore Collection (NFC) i Dublin. De båda författarna tar upp frågan om hur man skall göra de historiska traditionssamlingarna tillgängliga och intressanta på elektronisk väg för dagens forskare men även för en bred allmänhet. År 2017 hade omkring 17 procent av materialet på det irländska språket och cirka 14

procent på engelska blivit digitaliserat. Ett stort arbete har också lagts ned på att utarbeta användbara register.

Den svenske folkloristen Fredrik Skott tar upp etikfrågor i samband med digitalisering av tidigare insamlat traditionsmaterial. Det gäller att skydda individer som har berättat men även dem som omtalas i tredje person. Etiska aspekter har fått ännu större relevans i och med att berättelserna i arkiven har övergått från att vara kollektiva beskrivningar till att avse personliga erfarenheter och reflektioner. Frågelistornas tidigare bruk av ”man” har ersatts med ”du”. Arkiven kan tillämpa två metoder för att skydda individer, nämligen anonymisering och selektering. Det senare innebär att visst material som upplevs vara problematiskt undantas från digitalisering. Skott nämner som exempel ett omfattande material med negativa berättelser från utomstående om tattare. I Sverige finns ett lagligt skydd som avser material som är yngre än femtio år.

Den norske folkloristen Audun Kjus diskuterar principer inklusive etiska aspekter för framtida digitalisering vid arkivet Norsk etnologisk granskning (NEG), som grundades 1946, där han är verksam. Arkivet har samlat in material som svar på utsända frågelistor till ett par hundra meddelare som har svarat från olika delar av Norge.

Den irländska folkloristen Clíona O` Carroll är ledare för Cork Folklore Project och diskuterar med utgångspunkt från detta arkiv principer för hur audio/visuella intervjuer skall kunna digitaliseras.

Till slut: Denna omfattande antologi har ett stort värde genom de breda diskussioner som förs om det viktiga innehåll som finns i traditionsarkiv i flera olika länder. Hur skall det kunna komma till användning inom kommande forskning och dessutom utgöra en viktig informationskälla för en bred allmänhet? Denna frågeställning blir särskilt aktuell genom den omfattande digitalisering som har inletts på många håll och som kommer att fortsätta under de närmaste åren.

Anders Gustavsson, Oslo University, Henån

Anders Kaliff: *Källan på botten av tidens brunn: Indoeuropeiska rötter till fornnordisk religion*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2018. 349 s., ill. ISBN 978-91-7331-927-0.

De indoeuropeiska folken har under århundraden förknippats med mycket mystik och tvivel har till och med uttalats om deras blotta existens. Intresset för dessa folk har dock inte avtagit inom forskningen, snarare har en förnyad nyfikenhet lett till intressanta och nyskapande resultat. Såväl språkvetare som religionshistoriker, antropologer och även arkeologer har studerat indoeuropeernas arv ända in i vår tid. Det har inte alltid varit okontroversiellt då dessa folk varit omgärdade med åtskilliga frågetecken. I fråga om eventuella indoeuropeiska rötter eller influenser till den fornnordiska religionen har nu arkeologiprofessorn Anders Kaliff skrivit ett informativt arbete. Författaren har en naturvetenskaplig bakgrund, närmare bestämt inom kemin, och arkeologins metodologiska förankring i naturvetenskaperna, vilket är ett svar på den skyndsamma tekniska utvecklingen inom ämnet, blir snart läsaren varse om. Kaliff ägnar ett särskilt kapitel åt DNA-forskningens betydelse för arkeologivetenskapens utveckling, som kan vara nödvändig för vår förståelse av hur arkeologin närmar sig dessa forskningsfrågor, men som kanske inte tillför lekmannen så mycket i läsningen. Metodologiska frågor har en tendens att bli aningen tekniska till sin karaktär och därmed av mindre intresse för en bredare läsekrets. DNA-forskningen har dock haft betydelse för förståelsen av indoeuropeernas migrationsströmmar, bland annat till Skandinavien, och därmed betydelse för hur viss mytbildning och forskningsavarter genom historien kan blottläggas.

De indoeuropeiska folkens historia i Centralasien sköt fart genom den språkforskning som bedrevs under 1800-talet, och som under följande sekel fick rasbiologiska konnotationer. Begreppet arier lanserades med hänvisning till de indoeuropeiska folken i Indien och Iran. Dessvärre kopplade tysk forskning begreppet arier till de inhemska germanerna un-

der nazitiden, vilket skadade forskningen under en tid. De ideologiska kopplingarna mellan arierna/indoeuropeerna och national-socialismen blev minst sagt besvärande. Den moderna arkeologin har därför haft en viktig roll att göra upp med dessa vanföreställningar i historien. Genom DNA-tekniken har arkeologin kunnat visa på migrationsströmmar för flera tusen år sedan, vilka då skulle vara ett belägg för att det rör sig om indoeuropeiska folkgrupper. Med författarens intresse för religion och religiösa ritualer är då inte steget långt till att intressera sig för indoeuropeernas influenser på fornnordisk religion i Skandinavien. Religionens betydelse i samhället har överhuvudtaget ökat på senare decennier, möjligen som svar på en orolig tid där tidigare sanningar och lösningar på samhällsproblem inte längre är självklara. Samtidigt har den tidigare "religionsblindheten" inom humanistisk forskning ersatts av ett förnyat intresse i en tid där våra moderna och individualistiska samhällen inte visade sig vara fullt så sekulära som vi kanske trodde. Religiösa föreställningar och företeelser kan inte längre negligeras när vi analyserar olika samhällsfenomen och idéströmningar.

En intressant och nödvändig polemik för författaren mot postmodern och postkolonial arkeologisk forskning, då han hävdar att dessa äventyrar sanningssökandet och att arkeologiska tolkningar måste bygga på empiriska fakta. Den arkeologiska sanningen ligger därmed inte i den enskildes öga. Därmed ger sig författaren in i en angelägen diskussion kring fakta, sanningssökande och värderingar i forskningen, vilken slutligen landar i ett ställningstagande för ett återvändande till källorna, de enskilda fynden och den miljö de befinner sig i. Ett annat bekymmer är att arkeologiska fynd kan utgöra grunden till vida och spektakulära tolkningar i aktuella debatter, vilket kan ha andra orsaker än de vetenskapliga.

Författaren ställer sig frågan om det inte kan förhålla sig så att indoeuropeiska influenser inte endast har satt spår i våra moderna språk utan även inom kultur, social organisation, mytologi, religion samt seder och bruk. Kaliff drar den

rimliga slutsatsen att språk och kultur hör intimt samman. Genom språket traderas berättelser och traditioner från generation till generation. Med språket kan vi även observera historien med dess gemenskaper och referensramar. Inom dessa gemensamma referensramar ryms i regel religiösa föreställningar och ritualer, vilka i sin tur har koppling till språket. Författaren har via arkeologiska lämningar efter gravar och religiös kult kommit i kontakt med indoeuropeerna. Via tolkningar av gravskick och religiösa ritualer i det fornnordiska samhället under främst bronsåldern och den äldre järnåldern har han kunnat konstatera att hans teser om likheter i religion och kultbruk mellan olika kulturer med grund i indoeuropeiska språk även har stöd i den religionshistoriska forskningen. Genom materiella spår i förkristna begravningsritualer och offerbruk i Skandinavien har han kunnat dra paralleller till andra indoeuropeiska kulturer med liknande ritualer och bruk. I detta arkeologiska pusselbygge föddes ett fördjupat intresse i den indoeuropeiska kulturen och relationen till det fornnordiska religionsutövandet. När Kaliff drog igång sina studier under 1990-talet möttes han först av stark skepsis bland sina kollegor, och intresset för religion och ritualer var svagt. Forskningskonjunkturerna har dock svängt till religionsstudiernas fördel sedan dess liksom intresset för religion i samhället i övrigt. Det har definitivt ett intresse att följa den internvetenskapliga diskussionen inom ämnet kring religions- och ritualstudier, vilket författaren också redogör för.

Författaren gör en ordentlig belysning av särskilt bronsåldern som period och vad den karaktäriserades av, inklusive krigens betydelse för samhällsförändringar och de resor och kontakter som företogs mellan kulturer under denna långa period i historien. Ett viktigt bidrag gör Kaliff även vad gäller förståelsen av den indoiranska religionen med särskild inriktning mot den vediska. Denna redogörelse leder oss sedan vidare till relationen till den fornnordiska religionen. En relativt stor del av framställningen ägnas åt

begravningsritualer, gravmonument och offeraltare, spår av skandinaviska eldoffer, kremering och döden. I dessa avsnitt blir indoeuropeernas influenser kanske som tydligast, och i den delen blir framställningen även som mest angelägen. I anslutning till dessa avsnitt kan läsaren även ta del av några bilder och illustrationer, som tillför läsningen ytterligare en dimension.

Kaliff ger även talrika exempel på träffsäkra iakttagelser vid jämförelser kring till exempel höstslakten som har varit omgärdad av folktro och ritualer i såväl Nepal som Skandinavien eller eldens betydelse som en förbindelseänk mellan livet och döden i samband med kremeringsritualer. Myten om världsträdet kan relateras tillbaka till proto-indoeuropeiska perioder, och sådana kopplingar kan noteras till myten om Yggdrasil i den fornnordiska traditionen. Författaren är dock noga med att påpeka att indoeuropeiska analogier dock inte per definition kan dras till skandinaviska lämningar, men förekomsten av åtskilliga belägg för basala likheter mellan de båda traditionerna kan bli föremål för intressanta tolkningar. Därmed undslipper han troligen onödigt kritik från religionshistoriker som kan vara mera försiktiga med analogier av detta slag. Arkeologin är dock en tolkande vetenskap med en stabil grund i empiriska fynd, lämningar, och faktainsamlandet utgör basen för dessa tolkningar, något annat vore otänkbart.

Källan på botten av tidens brunn är stundtals en medryckande och fängslande skildring av den indoeuropeiska kulturens influenser på skandinavisk kultur, samhällsliv, religion och folktro. Samtidigt som författaren ger läsaren en introduktion till hur arkeologen kan närma sig dessa relativt komplexa, och tidigare även kontroversiella, forskningsfrågor. Vi får därmed en inblick i hur forskningsfältet har sett ut inom olika discipliner, vilket ger ytterligare stadga åt de tolkningar som författaren frikostigt delar med sig av.

Henrik Brissman, Lund

Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Utgiven i fyra band och ett registerband av Fredrik Elgh, Göran Stenberg och Ola Wennstedt. Forskningsarkivet vid Umeå universitet, Umeå 2014–2018. Sammanlagt 2080 s., ill. ISBN 978-91-7601-108-9, respektive -109-6, -110-2, -111-9 och -112-6.

Det finns som bekant i Sverige en rad dagböcker och självbiografier från perioden slutet av 1700-talet och början av 1800-talet av exceptionellt stor kulturhistorisk betydelse. Man kan erinra om hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok om hovlivet, amiralen Carl Tersmedens och Årstafrun Märta Helena Reenstiernas skildringar från herrgårdslivet och prosten Johan Fredrik Muncktells dagbok om sitt liv i några socknar öster om Västerås. Alla dessa arbeten är sidmässigt omfattande och utgivna i tre eller flera band. Med den nu slutförda publiceringen av prästen Pehr Stenbergs levernesbeskrivning har ännu ett arbete från denna epok och av samma dignitet tillkommit, ett verk av stort etnologiskt och kulturhistoriskt intresse. Det första bandet, som kom 2014, anmäldes av Anders Gustavsson i *Rig* 2015:1. Nu när hela verket, om sammantaget över 2000 tryckta sidor, är utgivet kan det vara dags att försöka ge en helhetsbild av denna märkliga levernesbeskrivning.

Först några korta inledande ord om Pehr Stenberg. Han föddes i en bondgård i Stöcke by strax söder om Umeå 1758. Hans begåvning uppmärksammades och han fick hjälp till skolutbildning i Umeå och senare till studier vid Åbo Akademi på 1780-talet. Han återvände till Västerbotten och tjänstgjorde som präst på några orter innan han blev komminister i Umeå, först i stadsförsamlingen och sedan vid Backens kyrka i landsförsamlingen. Han avled 1824.

I likhet med många andra av tidens lantpräster ägnade han sig vid sidan av sin prästerliga gärning åt lärda studier. Han författade både en dialektordbok för Umeå socken och en topografisk beskrivning av socknen. Han lyckades dock aldrig få dem utgivna under sin livstid, även om Svenska Akademien visade ett visst intresse för

det förstnämnda arbetet. Först i slutet av 1900-talet har de blivit tryckta. Den stora levernesbeskrivningen har dock länge varit okänd utanför släkten. Den gård som Pehr Stenberg lät bygga åt sig vid Backens kyrka, kallad Hagalund, brann 1851. Då bodde där en av Stenbergs söner, lantmätaren Jonas Gustav Stenberg, som lyckades rädda faderns efterlämnade manuskript, däribland levernesbeskrivningen, men på bekostnad av sitt eget liv; han avled av de skador han fått vid branden. På 1960-talet kom handskriften till Kungliga biblioteket och på 1970-talet började Magnus von Platen, då professor i litteraturvetenskap i Umeå, att intressera sig för en utgivning av verket. Arbetet avstannade dock efter några år. 2009 bildades emellertid en projektgrupp vid Umeå universitet med målet att utge hela det omfattande verket, ett ovanligt omfattande arbete som nu lyckligen nått sitt mål.

Till skillnad från de i inledningen ovan nämnda kulturhistoriska dagböckerna är Pehr Stenbergs levernesbeskrivning författad av en man ur folkdjupet. Hans ursprungliga namn var Pehr Eriksson, son till bonden i Stöcke Erik Persson och hans hustru Anna Eriksdotter. Enligt hans släkttavla i boken hade föräldrarna hela fjorton barn, av vilka hälften eller sju tycks ha nått vuxen ålder. I levernesbeskrivningen märker man på många sätt Stenbergs närhet till och kännedom om bondekulturen, även sedan han blivit en studerad karl och vördad präst. Han behåller livet igenom sitt intresse för växter, för jakt och för fiske. Han behåller också nära relationer med sina föräldrar och syskon, barndomshemmet ligger ju inte heller långt från Umeå, där han verkar större delen av sin tjänstgöring.

Stenberg kallade själv sitt arbete *Pehr Stenbergs Lewfwernes Beskrifning. Af honom sjelf författad på dess Lediga stunder*. Det rör sig inte om en formell dagbok men framställningen är i stort sett kronologisk och Stenberg anger i marginalen årtal och månad och även vissa löpande rubriker. Man skulle kunna tänka sig att en nu försvunnen dagbok legat till grund för framställningen men därom sägs inget. Beskrivningen är i varje fall tillkommen i efterhand,

författaren anger ofta att han inte riktigt minns vissa detaljer längre, till exempel vilka personer som var närvarande vid ett visst skildrat tillfälle. Ibland förekommer uppgifter som anger att författandet skett ungefär tio år efter det som beskrivs i texten. Skildringen är annars alltid livlig och åskådlig med de olika agerandes repliker noga återgivna. Det finns avgjort en litterär nerv i framställningen. Kanske kan man ana en påverkan från tidens romaner; Stenberg läste som ung präst ofta högt ur romaner för familjemedlemmarna i de adels- eller prästfamiljer där han bodde, antingen i egenskapen som informator eller som kyrkoadjunkt.

Stenberg delar in sitt verk i åtta böcker. Han numrerar löpande de olika partierna i framställningen inom varje bok. Den första boken omfattar åren 1758–1779, den andra boken åren 1779–1784. Dessa två böcker utgör det första bandet i utgivningen. Varje bok avslutas med ett av Stenberg uppgjort personregister med hänvisning till när personerna första gången nämns i texten. Då är det till en egenhändig numrering i marginalen som han hänvisar. Andra bandet omfattar tredje och fjärde boken (omfattande åren 1784–1785 respektive 1785–1789). Det tredje bandet innehåller femte och sjätte boken (omfattande åren 1789–1792 respektive 1792–1796). Det fjärde bandet slutligen innehåller sjunde och åttonde boken (omfattande 1796–1804 respektive 1804–1807). Här slutar levnadsbeskrivningen ganska abrupt, strax innan det inte minst för Umeå och Västerbotten dramatiska svensk-ryska kriget 1808–1809. Det var döden som satte stopp för fortsättningen. Stenberg avled ju först 1824, vilket måste betyda att hans författande av levnadsbeskrivningen mot slutet skedde med en fördröjning på hela 17 år. Det är just denna stora eftersläpning som antyder att det bör ha funnits en senare försvunnen kortare dagbok som underlag.

Stenbergs berättande text är välskriven och lättläst, ofta fängslande. Han återger dessutom i texten ett stort antal brev som han skrivit eller fått. Han måste ha sparat dessa brev länge och kanske med tanke på att just utnyttja dem i sin levnadsbeskrivning. Deras ofta ganska stereotypiska och konventionella form skiljer dem

ganska skarpt från den annars ledigt flytande framställningen. Skildringen är allmänt sett inte bara en beskrivning av yttre händelser utan i hög grad en framställning av författarens egna tankar och reflexioner kring människor och förhållanden. Inte minst reflekterar författaren över sig själv. Stenberg är högst medveten om sina egna starka och svaga sidor. Till de förra hör hans självständighet och ärlighet, hans uppenbara talang för att predika och hans faiblesse för tillfällighetsdiktning, till de senare hör olika griller och fobier, hans blyghet och hans känslor av ömtålighet och social osäkerhet.

Ett annat intressant drag i texten är den rika förekomsten av korphänvisningar. Dessa görs till den egna numreringen av styckena inom varje bok. Genom dessa hänvisningar vill Stenberg få läsaren att uppmärksamma att till exempel en viss person som förekommer i texten har figurerat vid ett långt tidigare tillfälle. Det är värt mödan att använda dessa korphänvisningar. Inte sällan får läsaren på så sätt en ny förståelse för något som tidigare varit dunkelt eller obegripligt. Låt mig ta ett exempel på detta:

I oktober 1793 reser Stenberg från Umeå till Nordmaling för att där uppvakta en 16-årig prästdotter med vilken han hoppas kunna gifta sig. Han stannar där en tid och träffar bland andra en bruksinspektör vid Olofsfors bruk som han blir god vän med. Han berättar vid ett tillfälle på förfrågan att han bor ensam med en piga i sin bostad vid Kyrkotorget i Umeå. Han blir övertalad att hålla söndagens predikan i Nordmalings kyrka. Så reser han till slut tillbaka till Umeå. ”Emellan Stöcksjön och Röbbäck mötte jag helt oförtänt Herr Inspektören Bergmark från Olofsfors, som kom ifrån Staden; om Hans ditresa hade jag allsintet hört i Nordmaling, wi språkade en liten stund, hwarefter jag tackade för all åtnjuten vänskap och reste.” En tid efter hemkomsten får han ett brev från Bergmark, som beklagar att Stenberg inte var hemma när han sökt honom i Umeå tidigare och säger att han lämnat en bok från en gemensam vän som han nu ber Stenberg lämna till inbindning. Stenberg tycker att det var underligt att Bergmark inte nämnt något varken om besöket i prästgården i Umeå eller om boken, när de båda mötts

på landsvägen. Och han undrar varför inte Bergmark själv burit boken till bokbindaren.

Ett år senare får dessa frågor plötsligt sin förklaring. Under detta år har Stenberg och hans piga eller hushållerska Lisa blivit närmare bekanta med varandra. En dag frågar hon honom vilken den man var som för ett år sedan lämnade en bok till honom när Stenberg själv var i Nordmaling. Hon beskriver hans utseende och efter en stund erinrar sig Stenberg det besök som Bergmark gjort för att lämna en bok. Lisa ställer flera frågor om Bergmark och Stenberg börjar undra varför. Till slut berättar hon att Bergmark vid besöket gjort ett försök till våldtäkt, men att hon försvarat sig med en eldgaffel som hon fick tag i och hotade att sticka ut hans ögon om han närmade sig henne. Till sist hade han avlägsnat sig. Här finns då i texten hänvisningar till det tidigare parti som nyss omtalades. Stenberg inser nu att Bergmark i Nordmaling förstått att pigan var ensam hemma i prästgården i Umeå och att boken som han lämnat bara varit ett sätt att få tillträde till huset. Stenberg kommenterar själv sitt system med hänvisningar på följande sätt (i företalet till andra boken): ”Ty ofta är en ringa och obetydlig händelse en märkelig orsak till något mer betydande, som efteråt anföres, eller kanske gifwer åt det följande mycken upplysning.” Just dessa återkopplingar till tidigare händelser ger nerv och spänning åt läsningen.

Pehr Stenbergs liv utspelades i två geografiska områden, dels i södra Västerbotten, dels i Åbo och trakten kring Åbo i Finland. Ungefär en fjärdedel av levnadsbeskrivningen tilldrar sig i Finland. Valet av Åbo som studieort bestämdes främst av att det var billigare att leva där än i Uppsala. Hans egen familj hade ju inga möjligheter att stödja honom ekonomiskt. När Stenberg beslutat sig för att utbilda sig till präst föreslog hans lärare i Umeå, magister Saedenius, att man i sockenstämman skulle ta upp frågan om frivilligt penningunderstöd till hans vidare studier. Sockenstämmans deltagare godkände också detta förslag. Stenberg kom därför att vintrarna 1777–1778 och 1778–1779 resa runt i den vidsträckta Umeå socken – då mycket omfattande, sträckande sig upp mot Lycksele – för att hämta in bidragen. Det är fascinerande att följa

hans strapatser från by till by. Ibland vägrade man att lämna något men oftast fick han någon eller några riksdaler på varje ställe och ofta fick han mat och övernattnig. Han anmärker själv att den omständigheten att han hade släkt i många byar underlättade för honom att få denna hjälp.

Utanför Västerbotten och Åboland kom Pehr Stenberg inte många gånger i livet. Han besökte stiftsstaden Härnösand några gånger och resorna mellan Umeå och Åbo gick över Stockholm, han gjorde flera sådana sjöresor. Han följde då med handelsskepp och dröjde en tid i Stockholm i väntan på nytt fartyg. Besöken i Gustav III:s och Bellmans Stockholm är intressanta. När han var i Stockholm några dagar i september 1785 reste han med båt från Kornhamnstorg till Drottningholm för att se på en karusell som skulle äga rum i slottsparken. Där fick han se en skymt av Gustav III, ”en liten man några få steg ifrån mig, som just i det samma wände sig bort och förswan ibland folkmängden”. Hela den kungliga familjen deltog sedan i karusellen och Stenberg beskriver ringrännningen med hästar och lansar. (Samma karusell beskrivs för övrigt även i Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok.) Men i stort sett spelar politiska händelser en obetydlig roll i Stenbergs levnadsbeskrivning. Han ser Gustav III ytterligare en gång, i juni 1789 i Åbo under ryska kriget. Detta krig får inte mycket utrymme, trots att det utspelades i Finland när Stenberg själv var där. Vid ett tillfälle noterar han kort att han hör kanonmuller från Porkalatrakten. Mordet på kungen 1792 var en förskräckande nyhet men leder inte till några utförligare kommentarer. Stenbergs intresse för politik tycks ha varit obetydligt.

För att försörja sig i Finland tar Pehr Stenberg rätt omgående plats som informator i förnäma familjer. Det är hans lärare vid Åbo Akademi som förmedlar kontakterna. I december 1780 kommer han till majoren Odert Johan Gripenberg på Haistila i Ulvsby socken, där han skulle stanna till våren 1783. Här började också något som nästan skulle bli en följetong i hans liv långt in på 1790-talet, nämligen hans länge resultatlösa sökande efter en hustru. På Haistila fanns en rad unga giftasmogna döttrar. Stenberg

blev förälskad i en av dem, Albertina Eleonora, fem år yngre än han. Hans notoriska blyghet inför kvinnor och kanske en känsla av social underlägsenhet hindrade honom från att öppet uttrycka sina känslor eller ens föra ett naturligt samtal med henne. Men han tyckte att hennes blickar uttryckte att hon var intresserad. Till sist skrev han ett brev till henne om sin kärlek, vilket ledde till en skandal och att han tvingades lämna Haistila. Denna historia skulle upprepas på andra gårdar där han senare var informator. I april 1783 fick han tjänst som informator i hovrättsrådet Georg Ehrenmalms familj i Åbo. Där blev han snart förälskad i Ehrenmalms hustrus 17-åriga systerdotter Juliana Christina Rabenius. Men när han tre månader senare förklarade henne sin kärlek blev hon ond och hela familjen upprörd och han fick sluta sin tjänst. Hösten 1783 fick han en ny tjänst, nu som huskaplan hos generalen Wilhelm Carpelan på Odensnäs och som informator för hans brors söner. Där stannade han till generalens död vid 88 års ålder 1788. Men även här plågades han av olycklig kärlek, här riktad mot generalens brorsdotter Maximiliana Eleonora Carpelan. Hon var tio år äldre än Stenberg.

Stenberg hade med andra ord en fallenhet för att förälska sig i kvinnor i en högre samhällsklass än hans egen. Man kan tänka sig att de gärna gjorde sig attraktiva i hans närvaro, han tycks ha haft ett tilltalande utseende, de levde ett isolerat liv i sina familjer på lantliga egendomar. Men de kunde knappast tänka sig att gifta sig med en fattig präst. Möjligen var några intresserade av erotiska kontakter. Men det var inte Pehr Stenberg, han var en strängt moralisk människa med rena ideal, han sökte en hustru att gifta sig med och inget annat. Han anger att han var oskuld vid sitt giftermål (som så småningom skedde när han var 38 år) och att han 1792 (när han var 34 år) fick sin första kyss av en kvinna, ”hittills den enda kyss, som jag fått af någon fullväxt flicka, sedan jag som barn lekt pantlekar”. Hans intresse för fröken Carpelan avtog också mot slutet när han fick allt fler indikationer på att hon levde ett ganska vidlyftigt liv. Det innebar inte att han inte kände sig attraherad av kvinnor, han återger flera situationer där han

känt sig frestad av både tjänsteflickor och gifta kvinnor men där han ändå till sist hejdat sig. Hans moraliska kompass var orubbligt stark.

Sedan han 1789 återvänt till Sverige och Västerbotten fortsatte snart hans sökande efter en lämplig hustru. Nu vände han sig främst till prästdöttrar, ofta sådana han egentligen inte kände närmare men som han hört talas om och som var i lämplig ålder. Han skrev ömma brev när de lärt känna varandra närmare och överlämnade olika slags friargåvor (som normalt lämnades tillbaka om inget giftermål inträffade). Han uppvaktade också bland andra äldsta dottern till en major Thurd fjell i Nysätra i Västerbotten. Hon hade emellertid redan lovat bort sig till en annan präst. Ofta spelade de unga kvinnorna ut flera uppvaktande män mot varandra och avstod av försiktighetsskäl från att säga definitivt nej, även om de egentligen var måttligt intresserade. Friare kunde hållas på halster på ett ganska grymt sätt ibland.

Sedan Stenberg blivit komminister vid Umeå stadsförsamling och fått sin bostad vid Kyrkotorget i Umeå, anställde han en bondflicka från Burträsk för att sköta hans hushåll. Så småningom började han intressera sig för henne och fann att han trivdes bra i hennes sällskap, och till sist bestämde de sig för att gifta sig med varandra. Men när hon efter ett års äktenskap födde deras första barn blev hon sjuk efter förlossningen och avled. Dottern dog senare samma år. Stenberg började då åter uppvakta Elisabeth Catharina Thurd fjell, vars ursprungliga äktenskapsplaner aldrig genomförts. Den här gången tackade hon ja. De levde därefter i ett lyckligt äktenskap från 1797 till Pehr Stenbergs död 1824.

Det märkliga med denna levnadsbeskrivning är hur öppen hjärtigt och ärligt författaren berättar om sitt privatliv och sina tillkortakommanden. Han analyserar sina egna motiv, reflekterar över andras uppträdanden och personligheter och grubblar över olika tänkbara tolkningar bakom beteenden eller repliker som han finner stötande eller gåtfulla. Man möter människor i hela spektret av 1700-talets samhälle: från adelsfamiljerna på de finska herrgårdarna, skiktningen i det svenska prästerskapet på deras feta

eller magra pastorat, borgerskapet i Umeå, professorerna i Åbo och bönderna på den västerbottniska landsbygden till udda existenser och olyckliga kvinnor som avrättas för barnamord. I allt detta styrs Pehr Stenberg av sin starka religiösa övertygelse, Gud styr alla människors liv. Han tackar Gud innerligt när han klarat sig från en hotande fara, ja till och med efter en lyckad harjakt. I jämförelse även med åtskilliga prästkolleger eller teologer i Åbo framstår han som ett dygdemönster i det slutande 1700-tal, som annars kan uppfattas som ganska lättsinnigt. Han dricker mycket försiktigt och försöker alltid slippa delta i kortspel. Han ogillar svordomar och slippriga historier. Inte sällan ställer denna starkt moraliska övertygelse till problem för honom. Hans vana att klandra bönderna för grälsjuka och dryckenskap vid bondbrölloppen gör att han inte kan räkna med så många röster från dem vid prästvalen. Arbetskarlar som gör arbeten hos Stenberg får av honom hellre ett glas vin än det man förväntade sig, nämligen brännvin, vilket sällan uppskattades. Däremot är han omtyckt av bondkvinnorna, kanske mest för hans levande och fångslande predikokost och för hans val att hellre umgås med dem än med de skroderande karlarna vid bondbröllop och husförhörskalas. Vid ett besök i ett lappläger 1790 försöker han utan framgång att avstyra en slakt på söndagen. Även hans insatser vid sockenbud, när någon ligger på dödsbädden, kunde väcka kritik. Han såg nämligen som sin uppgift att då få människor att erkänna och sona sina synder innan det var för sent. De mer frigjorda borgarna i Umeå kände också en viss ovilja mot hans stränga moraliska hållning. Flera borgare i staden var till exempel högst ovilliga att låta sina hustrur kyrktagas efter barnsbörd, något som Stenberg nitiskt arbetade för.

Det är tveklöst så att Pehr Stenbergs levnadsbeskrivning har ett stort kyrkohistoriskt värde. Man får en levande bild av hur det var att verka som präst i olika befattningar i 1700-talets Sverige. De många brev som återges i levnadsbeskrivningen är till stor del brev mellan prästkolleger, som informerar varandra om lediga tjänster och troliga sökande till dessa eller begär hjälp av varandra. Det var självklart att man

kunde övernatta på prästgårdar när man var ute på längre resor. Några prästporträtt är pregnant och man kan sörja över att denna bok inte var känd för författarna till Härnösands stifts herdaminnen. Jag tänker bland annat på prosten Carl Johan Nortman i Bygdeå och hans hustru Ulrika Christina Nordin, hos vilka Stenberg en tid tjänade som adjunkt och som han skildrar ganska ingående. Nortman var en mäktig prelat och hans hustru syster till biskopen Carl Gustaf Nordin i Härnösand. Hon var för övrigt 18 år yngre än sin man och snarast jämnårig med Stenberg; det skvallrades också en del i bygden kring den drottninglika prostinnan och hennes adjunkt.

Stenbergs kontakter med stadens borgare var trots allt goda. Han lånade regelbundet pengar i handelshuset i Umeå, man levde till stor del på lån i 1700-talets Sverige och när ett lån förföll tog man upp ett nytt för att kunna lösa in det gamla. Stenberg var alltid tvungen att vända på slantarna. Det är också slående att Stenberg när hans piga var borta utan vidare kunde söka upp borgerliga familjer i staden för att få äta middag där. Det togs som något självklart och naturligt på samma sätt som man kunde förvänta sig att få övernatta på prästgårdar. Men till stadens nöjesliv förhöll sig komministern misstänksam och avvaktande. Hans hustru Elisabeth Thurdjell var mycket road av dansandet vid de assembléer som regelbundet ordnades, men till dem följde Stenberg ogärna med.

Vilka ämnen behandlas inte alls eller ganska sparsamt i Stenbergs levnadsbeskrivning? Ja, man kan nämna mat och kläder, det är sakområden som Stenberg sällan skriver inspirerat om. Bostäder beskrivs inte närmare. Inte heller årsfesterna får särskilt stort utrymme i framställningen, i viss kontrast mot de flesta borgerliga dagböcker från samma tid. Stenberg skriver inte mycket om till exempel julfirandet. Han anger att han under julen 1786, som tillbringades med familjen Carpelan på herrgården Lemsjöholm i Finland, fick sitt livs första julklapp. Där väcktes för övrigt alla på annandagsmorgonen av generalens betjänt, som utanför sovrumsdörrarna sjöng Staffansvisan, en i levnadsbeskrivningen ganska avvikande uppgift.

Desto större utrymme får brevskrivningen, som jag tidigare nämnt. Postgången kommenteras ofta. Den ansågs osäker och bristfällig, risken var stor att brev öppnades och lästes av obehöriga. Helst ville man skicka brev med pålitliga personer som själva skulle resa till adressatens hemort. Resandet spelar också en påtagligt stor roll i levnadsbeskrivningen. Man reste med gästgiveriskjutsar eller efter egna hästar, någon gång rider Stenberg på väg till mer oländiga byar. De långa resorna, de till Stockholm och Åbo, har redan nämnts. Stenberg tycks ha fått resa med gratis mot vissa smärre insatser ombord. En gång reser han i ett mindre skepp över Kvarken till Vasa, där han stannar några dagar. En annan sjöresa, som blir dramatisk på ett upprört hav, gör han i sockenbud till Holmön.

Det är väl ärligheten i det ganska djuplodande porträtt som Stenberg tecknar av sig själv som imponerar mest i denna långa och detaljerade levnadsbeskrivning. Kanske mest utlämnande är han i beskrivningen av den långa period av svår svartsjuka, som han hamnar i ganska direkt efter sitt andra giftermål, det med Elisabeth Thurdjell. Den tar sig ibland nästan groteska proportioner och man kan förvånas över att majorsdottern, vars familj varit tveksam till äktenskapet, inte hotar med att lämna honom under denna tid. Det börjar när han en natt kommer hem och finner porten stängd och fönsterluckorna slutna. Han bultar på och tycker att det dröjer länge innan pigan öppnar. Han börjar genast misstänka att en främmande man varit hos hustrun och nu slunkit ut bakvägen. I fortsättningen flammar svartsjukan och misstänksamheten upp om och om igen vid olika tillfällen, till exempel när hustrun kommit hem sent från någon av assembléerna eller om han tycker att hon visar ett intresse för någon annan man som gästar familjen. Ärlig som han är tar han alltid snart upp misstankarna med sin hustru och scenerna slutar med gråt och försoning, men hon kan inte hjälpa honom att bli kvitt tvångstankarna. Denna svartsjuka som plågade honom de första åren av äktenskapet beskrivs med en förbluffande noggrannhet.

Utgåvans femte och sista band är ett register-

band. Det innehåller tre register. Det första är ett sakregister, upprättat av Alf Arvidsson. Avsikten här är att underlätta för forskare som söker material på vissa avgränsade intresseområden. Här kan man söka på auktion, barnsöl, fiske, fågeljakt, fönstertittare, kaffe, kortspel, kryckrim, kyrktagning, nattfrieri, ordspråk, postgång, sockenbud och tjuv. Det andra är ett ortregister, upprättat av Hanna Wennstedt. Det förtecknar alla de orter som nämns i texten och har väl främst ett lokalhistoriskt intresse. Det tredje registret är ett personregister, utarbetat av Robert Eckeryd. Här förtecknas alla de personer som förekommer i levnadsbeskrivningen, med namn, levnadsår, yrke och bostadsort. De två senare uppgifterna avser sista sysselsättning och sista bostadsort. Giftna kvinnor står under sitt flicknamn med angivande av namn som giftna.

Av de tre registren är personregistret det som hela tiden kommer till användning i läsningen. Jag skulle säga att det är absolut nödvändigt för att kunna navigera i denna text med sitt myller av personer. Man måste hela tiden kontrollera vem en omnämnd person är. Här finns ett problem i att giftna kvinnor står under sina flicknamn. Det innebär att det i regel är mycket svårt att återfinna giftna kvinnor; det går men bara efter ett långvarigt bläddrande. Personregistret omfattar nu 42 sidor. Det hade kanske varit värt att göra det litet längre genom att ha korshänvisningar på giftna kvinnors namn. Kanske kunde man också ha tillfogat några fler titlar på personer som gjorde karriär, som de många präster som förekommer i texten, och flera bostadsorter än den allra sista, till exempel "komminister Sveg, kyrkoherde Piteå".

Slutorden om denna levnadsbeskrivning är att den är en kulturhistorisk guldgruva och att Umeå universitet och arbetsgruppen bakom utgivningen är att gratulera. Verket är försett med foton av valda sidor i handskriften och välvalda illustrationer med kartor över Umeå, södra Västerbotten och Finland, samt andra illustrationer med anknytning till Stenbergs liv och resor. Något porträtt av levnadsbeskrivningens författare tycks dock inte existera.

Mats Hellspång, Stockholm

Gustavsson, Anders: *Historical changes in alcohol contacts across the Swedish–Norwegian Border*. Novus press, Oslo 2019. 61 s., ill. ISBN 978-82-8390-010-1.

I denna nya lilla bok av Anders Gustavsson behandlas gränsen mellan Norge och Sverige med avseende på alkoholkonsumtion. Framställningen är historiskt-deskriptiv och bygger på material från ett forskningsprojekt kallat Cultural Encounters at the Border. Forskningsmaterialet hämtas ofta i intervjuer, domstolsprotokoll och i dagstidningar i sydvästra Sverige. Pressen i Strömstad och Uddevalla får tjäna som exempel.

Studien inleds med beskrivningar av arbetsvandringar i slutet av 1800-talet då arbete fanns i Norge i sågar, tegelindustri, stenbrott och jordbruk. Det var många unga manliga svenskar som gav sig av för att förtjäna sitt uppehälle i grannlandet. Kvinnor fick också plats i familjer. Flera svenskar stannade kvar och bildade familj tillsammans med en norsk partner, andra återvände och somliga korsade gränsen många gånger under sitt liv. I homosociala sammanhang tenderar alkoholen att flyta och så var det också här. Gustavsson berättar om unga män som drack så mycket att så gott som hela deras lön försvann i superi. Givetvis fanns det också skötsamma personer, som åkte tillbaka hem och försörjde sin familj på det de förtjänat. I så måtto liknar dessa arbetsvandringar emigrationen till Amerika, Australien och Sydafrika under samma tid, men jämförelser med den sortens långa resor görs inte i boken.

Under och strax efter det första världskriget växte mängden alkohol som konsumerades på andra sidan gränsen ytterligare. Länderna kring Sverige införde förbudslagar under tiden från 1908 till 1919, medan man i Sverige införde ett system med motbok efter att man 1922 förlorat en folkomröstning om en motsvarande begränsande lag för landet. Förbud föder emellertid nyfikenhet och åtminstone i Finland har man väl aldrig konsumerat så mycket alkohol som under förbudstiden. Svenskarna smugglade stora mängder alkohol till Norge och fick hjälp av ett

omfattande nätverk av båtar från bland annat Danmark och Tyskland. Smuggling är ett spännande tema som bland andra Fredrik Nilsson under senare tid ägnat uppmärksamhet. Gustavssons beskrivning av smuggling kompletteras på ett utmärkt sätt av Nilssons detaljerade skildringar av livet ombord på smuggelbåtarna och de tekniska förutsättningarna för god kommunikation mellan befälhavare, smugglare och mottagare – men inte samtidigt med någon annan. Också enstaka svenskar drygade ut sin kassa genom att smuggla hembränt till sina norska grannar på andra sidan gränsen. Alkohol var en eftertraktad vara och ett gott affärsobjekt.

Under det andra världskriget stängdes gränsen mellan Norge och Sverige igen. Men man insåg på ömse håll att Gestapo bara höll ögonen på de officiella övergångsställena medan de stora skogarna mellan dessa var obebakade. För den som kände trakten var det alltså inte riskfritt men ändå förhållandevis möjligt att ta sig över gränsen och sälja sprit. Detta gick särskilt bra i nattens mörker. Längs motsvarande stigar fördes också norska motståndsmän i säkerhet i Sverige. Alkoholen fungerade som betalningsmedel mellan svenskar och norrmän, exempelvis för mat och andra varor som det var brist på i Norge men som fanns i det rika Sverige som inte på samma sätt i vardagen drabbats av kriget. Inte heller tyskarna var oberörda av bristerna på allt i Norge och kunde därför betala för efterlängtade svenska varor i sprit. Inte ens tullmännen var Guds bästa barn utan blundade för smuglingen eller smugglade rentav själva och dessutom fungerade alkoholen som muta om man ville uppnå någonting halvvägs ljusskyggt.

Också efter den oroliga tiden under förra hälften av 1900-talet har spriten spelat en roll i samlivet mellan norrmän och svenskar. I Norge är skärtorsdagen en helgdag, men så är det inte i Sverige. Därför kan stora horder av unga lediga norrmän av bägge könen lätt ta sig över gränsen till Sverige, köpa in stora mängder alkohol och konsumera en hel del på ort och ställe. På senare tid har man rentav beslutat sig för att stänga Systembolaget i gränstrakterna för att undvika bråk och trafikchaos genom detta spritrally på skärtorsdagen.

Det händer att Systembolaget strejkar, ibland i veckotal, och det leder till att svenskarna tar sig till Norge för att inhandla starka drycker. Båtturisterna tar naturligtvis med sig alkohol, kanske enligt det som lagen stipulerar, kanske som smuggelgods. Som etnolog rör sig Gustavsson naturligtvis på den mest vardagliga nivån och har därför fått tillgång till information om vad hobbyseglare och semesterbåtförare har i sina spritskåp. På semestern behöver ju ingen hålla sig nykter flera dygn i taget och på sjön är det inte så noga. Man ska ju slappna av, för fanen!

Boken tar upp alkoholkonsumtion i Västsverige och sydöstra Norge genom ungefär 150 år. Man ser hur spriten haft en stor betydelse i manssamhällen, som betalningsmedel och som någonting att förtjäna sitt uppehälle på. Man ser också hur kvinnorna efter det andra världskriget blir mera delaktiga i hanteringen och numera är minst lika goda kälsupare som männen.

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

En historikers historia. Gunnar T. Westins berättelse om sitt liv. Intervjuer, sammanställning och redigering av Torbjörn Norman, Karl Molin och Alf W. Johansson. Hjalmarsson & Högberg, Stockholm 2018. 406 s., ill. ISBN 978-91-984335-4-8.

Gunnar Artéus: *Sven A. Nilsson. Forskaren och människan.* Sköna Konstners förlag, Nacka 2018. 87 s. ISBN 978-91-981939-6-1.

Dessa två böcker förtjänar ett gemensamt omnämnande i *Rig*. De har en hel del gemensamt. I båda tecknas ett porträtt av två framstående historiker av historiker i en yngre generation. Både Westin och Nilsson var elever till den legendariske Lauritz Weibull i Lund. Båda flyttade senare norrut, Westin blev professor i Stockholm, Nilsson i Uppsala. De var nära vänner från Lund. Men upplägget i böckerna är helt olika. Gunnar T. Westin (1911–2008) berättar

själv om sitt liv i en serie intervjuinspelningar som hans gamle elev Torbjörn Norman gjorde med honom strax efter millennieskiftet. Westin var då i 90-årsåldern. Efter Normans död har dessa nu redigerats och utgivits av professorerna Karl Molin och Alf W. Johansson. Sven A. Nilsson (1914–1997) behandlas av historieprofessorn Gunnar Artéus i en stram och koncentrerad biografi.

Westins levnadshistoria är innehållsrik och livligt berättad. Han börjar med att skildra sin uppväxt i Landskrona på 1920-talet. Familjen tillhörde den lägre medelklassen, pappan var vaktmästare vid tullen och senare tullkontorist, mamman var småskollärlarinna som dock slutade sitt arbete när hon gifte sig. Westin ger en intressant skildring av arbetarstaden Landskrona. I hans skolklass gick en pojke från den skånska landsbygden med ett brinnande intresse för skolan och studier. Han hette Artur Jönsson och blev så småningom som Artur Attman studiekamrat med Westin vid universitetet och med tiden en framgångsrik ekonomhistoriker. För honom hade skolan i Landskrona enligt Westin samma stora betydelse som skolan en gång haft för den ensamme Harry Martinson.

1931 började Westin studera i Lund, med vaga planer på att bli lärare. Han började med historia, favoritämnet i skolan. Skildringen av den historiska institutionen i Lund är en av bokens höjdpunkter. Institutionen hade två professorer, den vänligt hjälpsamme Gottfrid Carlsson, som hade flest elever, och den mer pompöse och skräckinjagande Lauritz Weibull. Westin valde Weibull, vars rykte som probleminriktad nytänkare uppenbarligen var oemotståndligt lockande för självständiga elever. Westin skildrar med humor och kritisk distans institutionens olika lärare och deras egenheter. Det finns ofta en tilltalande gamängaktig ton i hans minnen. Hans bild av Lauritz Weibull är nyanserad och långt ifrån okritisk. Häpnadsväckande är den ”bearbetning” som Weibull gjorde av Sven A. Nilssons uppmärksammade seminarieuppsats om 1634 års regeringsform, när han lät trycka den i *Scandia*. Denna lärarens självsvåldiga övertolkning tvingades den stackars Nilsson senare försvara mot hätska kritiker.

Gunnar T. Westin disputerade 1946 på avhandlingen *Historieskrivaren Olaus Petri*. Efter detta följde docentår i Lund och några år som läroverkslärare i Ängelholm och Malmö. Under dessa år anmälde han sig till tre professorskonkurrenser, en i Göteborg och två i Uppsala. Vid den sista av dessa tre tillsättningar, den i Uppsala 1955, blev det en hård strid bland de sakkunniga och vid fakulteten, där man hade att välja mellan Westin och Sten Carlsson (son till Gottfrid Carlsson). Till sist avgjordes ärendet av universitetskanslern och ecklesiastikministern till Carlssons förmån. Det hjälpte inte att Sven A. Nilsson, vännen från Lund, som då redan var professor i Uppsala, försökte påverka ministern.

1958 tillträdde Westin en professur i historia i Stockholm efter en ny hård strid. En av de sakkunniga var nu Gottfrid Carlsson, som förordade konkurrenten Kjell Kumlien. Den andra halvan av memoarboken handlar om Westins tid i Stockholm. Den är mycket läsvärd, inte minst för dem som varit verksamma vid Stockholms universitet under samma tid, även om den inte är lika stark i färgerna som minnena från lunda-institutionen. Den högskola som Westin kom till (universitetet blev Stockholm några år senare) låg ännu i kvarteren kring Odenplan i Vasastaden och ämneslokalerna låg spridda och ibland i ganska egendomliga miljöer. I Stockholm fick Westin snart viktiga administrativa uppgifter vid sin institution och sin fakultet. Han ägde i hög grad ämbetsmannens oväld, något han själv ansåg att han tillägnat sig under en tid som tjänsteman vid landsarkivet i Lund på 1940-talet. Westin ger en rad roande porträtt av professorerna vid humanistiska fakulteten under 1960- och 1970-talen. Men han ger också en bild av en ganska bisartt och opraktiskt organiserad högskola och detta kom snart att bli något som han själv måste ta itu med, först rörande den egna institutionen. Hösten 1960 flyttade historikerna in i nya lokaler på Teknologgatan 8. Seminariet för historia ombildades då till Historiska institutionen. Jag började själv läsa historia just den terminen utan att ha en aning om att lokalerna var splitter nya och att institutionen faktiskt var nybildad.

Ett särskilt intressant avsnitt handlar om Sven

Ulrik Palme, som efterträdde Torvald Höjer som professor i Stockholm efter Höjers hastiga och oväntade död 1962. Westin var en av de tre sakkunniga vid den tillsättningen och anser i efterhand att han blev mer eller mindre lurad att medverka till att välja Palme (lurad av de två övriga sakkunniga, uppsalaprofessorerna Nilsson och Hildebrand, som främst vägledades av en innerlig önskan att bli av med Palme från Uppsala där han då hade en tjänst). Det valet skulle Westin senare ångra.

För att sammanfatta: Gunnar T. Westins bok är en både informativ och underhållande läsning. Man får många fascinerande inblickar bakom de historiska institutionernas kulisser både i Lund och Stockholm. Några svackor finns kanske i framställningen, dels den litet väl raljerande berättelsen om erfarenheterna från beredskapstiden på 1940-talet, dels den något segdragna genomgången av författarens i och för sig behjärtansvärda insatser i folkbildningens tjänst vid sidan av universitetslivet.

Gunnar Artéus bok om Sven A. Nilsson kontrasterar starkt mot Westins memoarbok. Den är bara på 87 sidor och faller därmed väl in i den typ av historiska och litterära kortböcker som blivit Artéus specialitet under senare år. Man kan nämna titlar som *Gustav III:s hov* (2013), *Intressanta mindre poeter* (2014), *Soldater och poeter* (2016), *Glimtar av människoliv* (2017) och *Anna Maria Lenngren. Ett kvinnoliv* (2018). I Artéus bok förvandlas den Sven A. Nilsson, som hos Westin är en ofta förekommande och viktig sparring partner, till huvudperson. Men medan Westin frikostigt delar med sig av sitt liv och sina tankar, förblir Nilsson i Artéus tappning gåtfull och svåråtkomlig. Till det bidrar väl att han levde ensam, enligt Artéus helt för sin forskning och sina vänner. Artéus bok har undertiteln "Forskaren och människan", men det är rätt talande att kapitlet om människan bara omfattar sex sidor. Man kommer honom knappast in på livet.

Artéus närmar sig sitt ämne inte som berättare utan som forskare. Varje kapitel är försett med referenser. Framställningen är strikt och resonerande. Artéus ställer i sin text hela tiden frågor till materialet och försöker sedan att besvara

dem så gott det går. Framställningen är ett slags tentativ och eftertänksam personundersökning. Men författaren håller hela tiden en respektfull distans till sitt objekt. Ganska karakteristiskt är att Sven A. Nilsson aldrig i texten nämns med förnamn. Till och med när några knapphändiga uppgifter om barndomen i Halmstad lämnas och det meddelas att föräldrarna hade tre söner, heter det: "Nilsson var den äldste sonen." Här om någonstans kunde det väl ha stått Sven? Alla sönerna hette rimligen Nilsson.

Artéus tecknar ganska snabbt de yttre dragen i Sven A. Nilssons karriär, från studieåren i Lund till professuren i Uppsala 1955. Sedan fördjupar han sig i Nilssons vetenskapliga arbeten och börjar med den ovan nämnda på sin tid uppmärksammade uppsatsen om 1634 års regeringsform, som publicerades i *Scandia* 1937 när författaren var 23 år gammal och som ledde till en hetsig debatt bland historikerna. I den uppsatsen framträder han som en redan färdig skarpsinnig forskare. Doktorsavhandlingen *Krona och frälse i Sverige 1523–1594. Rusttjänst, förlänningar, godspolitik* kom 1947 och blev mycket beundrad. Artéus diskuterar och värde-erar denna och flera senare undersökningar. I två korta kapitel behandlas därefter Nilssons insatser som projektledare och ett försök görs att karakterisera hans inflytande på den svenska historieforskningen. Artéus bok är helt inriktad på att göra ett seriöst försök att fastställa Sven A. Nilssons personlighet och kvalitéerna i hans författarskap. Några publikknipande exkurser tillåter han sig aldrig.

Det är därför symptomatiskt nog Westin och inte Artéus som berättar den festliga historien om efterspelet till den andra tillsättningen av en historieprofessur i Uppsala i mitten av 1950-talet. Sten Carlsson förordnades då framför Westin. Som jag nämnde ovan uppvaktade Westins vän Sven A. Nilsson ecklesiastikministern (Ivar Persson i Skabersjö) med argumentet att han (den andre professorn i historia i Uppsala) inte kunde samarbeta med Carlsson men väl med Westin. Detta kom dock aldrig att påverka beslutet. En tid efteråt besökte Nilsson och Carlsson, den senare då utnämnd till professor, tillsammans Stockholm i ett tjänsteärende. På en

gata mötte de Ivar Persson, som stannade och glädjestrålade kunde konstatera följande: "Ja se, vad var det jag sa, herrarna kan ju samarbeta, det var väl roligt, det är precis annorlunda än vad professor Nilsson sa, nu kan jag med gott samvete tänka tillbaka på min utnämning." Sten Carlsson begrep naturligtvis att Nilsson uppvaktat ministern för att försöka få Westin utnämnd, men han höll god min. Sven A. Nilsson däremot kände sig mycket illa berörd.

Mats Hellspång, Stockholm

Bondeherrgårdar. Den nyrika bondeklassen 1750–1850. Johannes Daun & Christer Ahlberger (red.). Nordic Academic Press, Lund 2018. 224 s., ill. ISBN 978-91-88661-53-1.

"Ständigt denna 'herrgårdsmässighet'." Så lyder en första minnesanteckning efter genomgången av en nyutkommen antologi. Ärendet med boken är att försöka etablera begreppet "bondeherrgård" för storgårdar i södra Sverige, samt hälsingegårdarna, enda gårdstyp som behandlas från Norrland. Hos en hälsingegårdsforskare som sedan hon var liten gått ut och in i dessa gårdar väcker antologin stort intresse, särskilt bokens centrala kapitel "Hälsingegårdar". Hon har doktorerat på interiörmåleriet relaterat till arkitekturen, undrat över gårdarnas påstådda "herrgårdsmässighet", är förslagsställaren till hälsingegårdarna som världsarv. Vad är en "bondeherrgård"? Vilken funktion fyller begreppet? Varför? För vem? Vilket behov finns av ett begrepp som "bondeherrgårdar" för hälsingegårdarna? Hundra år efter det att Sigurd Erixon menade att hälsingarna på fyrbyggda gårdar rev längan mitt emot manbyggnaden för att få en mera "herrgårdsmässig" anläggning med symmetri och flyglar. Forskningen om landsbygdens bebyggelse i Sverige och Europa har kommit längre än så. Varför en läsning vid storgårdars "herrgårdsmässighet", då allmogens hus numera erbjuder många ingångar till teori- och metoddiskussioner som för forskningen framåt? Varför utkommer 2018 en antologi

där bondgårdar i Hälsingland definieras som "bondeherrgårdar"? Frågetecknen är många.

Bokens format är behändigt och prydligt med ett berikande bildmaterial. Omslaget visar ett collage med bilder från gårdar i södra Sverige. Bakre inviksfliken visar en interiör från en hälsingegård. Boken ger ett propert intryck och är ett nöje att läsa med välskrivna texter riktade till akademi och en intresserad allmänhet. Antologin är ett resultat av ett tvärvetenskapligt samarbete mellan ett antal kulturhistoriker i sydvästra/södra Sverige och som med olika angreppssätt delar ett intresse för bebyggelsehistoria. I denna publikation ger de sina perspektiv på "bönders ståndsmässiga byggande" under 1800-talets första hälft och mitt. Författarnas uppdrag har varit att med "herrgårdsmässighet" som ett filter för ögonen försöka få läsaren att se kaptensgårdar i Bohuslän, bergsmansgårdar, havregårdar i Dalsland, förläggargårdar i västgötabygden, gotlandsgårdar och storbondgårdar i Hälsingland som "bondeherrgårdar" sprungna ur den gynn-samma ekonomiska utvecklingen 1750–1850. "Uppsverige", utan förklaring till vilken del av landet som avses, sägs saknas i antologin, med motiveringen att frånvaron av gods och adelsäten torde ge en bättre grogrund för framväxten av "bondeherrgårdar".

Ambitionen är att "med ett brett geografiskt uppslag kunna peka på vidare historiska sammanhang och därtill bidra till kännedomen om bondeherrgårdar även utanför läsarens hemregion." Syftet är att lyfta fram de säregna värdena i "detta bitvis förbigångna kulturarv", med ett övergripande syfte att underordna respektive gårdstyps särprägel en tankefigur om herrgårdsmässighet. I denna föreställning förbises hälsingegårdarna som norrländsk byggnadskultur och representanter för den nordsvenska gårdstypen i Sigurd Erixons typologiska indelning. Längre än till hälsingegårdarna, där Göteborgs universitet drivit ett forskningsprojekt, sträcker sig heller inte författarna norr om sin hemregion. Kapitlens aktualitet varierar. I det i övrigt engagerande kapitlet om bergsmansgårdar saknas kommentarer kring byggnadsminnesutredningen från Länsstyrelsen Västmanland om interiörmåleriet i stora salen i Brategården i

Bråfors och som för några år sedan väckte uppmärksamhet i riksmedia. Stora salen är en magnifik i stort sett orörd interiör från slutet av 1700-talet dekorerad av allmogemålaren Johan Wikström, bror till den kände skolade målaren Hans Wikström, verksam i landskapen vid nedre Dalälven. En analys av stora salen har något att förmedla om självbilden hos dem som gestaltat denna eleganta gårdsanläggning i Bergslagen.

Antologin handlar om bönders bostäder och hur många av dem fick ståtliga former under 1700- och 1800-talen. Begreppet "bondeherrgård" förklaras generaliserande som "en hybrid mellan den svenska bondeklassens traditionella byggnadskultur och köpmännens och adelns herrgårdar och slott" efter 1700- och 1800-talens välståndsökning. Här anas ett stort missförstånd angående hälsingegårdarna. I ett kapitel om gården Nysäter i Värmland förklaras begreppet som ett försök att fånga den förändring av den äldre allmogebebyggelsen som kom inom räckhåll för en framgångsrik grupp i samband med goda ekonomiska konjunkturen. "De investerade pengar bland annat i det egna byggnadsbeståndet och stilidealen var ofta hämtade från högreståndsmiljö som de kände till i sitt närområde." Inget tyder på att bruksherrgårdarna i Voxna, Iggesund och Kilafors i Hälsingland utövat något inflytande på hälsingeböndernas byggen. Däremot har de livliga handelsförbindelserna med hälsingestäderna lämnat avtryck i socknarnas byggnadstraditioner. Och vice versa?

Den för Hälsingland särskilda empiristil som utbildades i Söderhamn efter branden 1835 förekommer över hela landskapet, noterade konsthistorikern Sten Rentzhog i *Stad i trä* (1967, 1986). I forsagårdarna 10 km väster om Hudiksvall finns tydliga influenser från hudiksvallsarkitekturens norrländska nyklassicistiska träempir från 1800-talets första hälft. I Steinmetzka gården, uppförd av Olof Forslund, handelsman och bondson från Forsa socken, finns åtskilliga arkitektoniska och dekorativa särdrag gemensamma med forsagårdarna. Och måhända Forslund förde de färgpigment som Anders Ädel använde i den storgård i Forsa där han de-

korerade två alkover? Alkover, vanliga i forsagårdarna, finns också i Steinmetzka gården. Dess portal är närapå identisk med den på Oppigården i Byberg, Forsa, utflyttad vid skifte. På Tröneska gårdens portal i Hudiksvall återfinns den solfjäderformade dekor som karaktäriserar "forsasängar", gustavianska utdragssängar tillverkade av forsasnickaren Jonas Lust på 1800-talet. Och så vidare. Den på platsen givna byggnadstraditionen för allmogens hus, sockenkyrkan, hudiksvallsarkitekturen, Söderhamn, är de givna utgångspunkterna för en studie om varifrån Hälsinglands allmoge tog intryck till sina gårdar.

På bokens bakre inviksflik finns en bild från sängstugan i gården Jon Pers i Ljusdal, dekorerad av allmogemålaren Anders Ädel (1809–1888) från samma socken. Bildtexten uppger felaktigt interiören som "herrstuga". Ytterligare felaktigheter och tillkortakommanden om hälsingegårdarna hade undvikits med en djupare förankring i tidigare forskning och litteratur. Forskarna från Göteborgs universitet har i ett VR-projekt studerat världsarvsgårdarnas interiörmåleri i ett holistiskt perspektiv med materialanalys, handeln med färger och försökt lansera ett nytt konnässörskap om Anders Ädel, som målade i Ljusnans dalgång, Dellenbygden och vid Hudiksvall. Detta är en diger uppgift inom en tidsram av tre år. Referensförteckningen har stora lakuner och erbjuder inget att bita i för en specialist. Måhända en fylligare och mer vederhäftig käll- och litteraturförteckning är på väg i en kommande publikation från projektet?

I hälsingeböndernas närområde fanns gårdar (bondgårdar, utanvidsgårdar, prästgård, militära boställen), sockenkyrkan och städer där stilideal och nyheter kunde studeras av såväl välbärgade storbönder som obesuttna. Flera avgörande faktorer än, förvisso, pengar påverkade byggnadsskickets förändringar. Skiftesreformerna med utflyttning av gårdar från byarna omskapade gårdsstrukturer och gav utrymme för nyheter vid uppförandet av en ny gård. Man passade på att genomföra bostadsförbättringar, att försköna. Den takkonstruktion med brutna långsidor och valmade gavelpetsar som är ut-

märkande för de gårdar som uppfördes i Voxnadalén på 1800-talet tog allmogen efter Alftas och Ovanåkers sengustavianska kyrkor från slutet av 1700-talet, inte 1700-talets herrgårdsmodell, som författarna till kapitlet "Hälsingegården" vill göra gällande. Timmer i långa längder av god kvalitet fanns att hämta i skogen och bygga kunde man "sedan gammalt". Kyrkorumen fungerade här som på andra håll som outsinliga motivförråd för allmogens målare och storsnickare. Från Alfta kyrkas predikstol, av alftasnickarna Olof Brunk och Per Tulpan 1815, togs utsmyckningsidéer till förstukvistar, dörr-omfattningar, dörrar, möbler. Detaljer från Ovanåkers predikstol från 1684 återkommer i gårdarnas interiörmåleri. Och så vidare. Estetiska överväganden ska inte underskattas, eller glädjen i att bygga, som arkitekturhistorikerna Fredric Bedoire och Lis Hogdal påpekade i studien "Storbönder. Gårdar och befolkning i Voxnans dalgång" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (1983). Begreppet "bondeherrgårdar" må ha sitt berättigande – söder om Carl von Linnés natur-, klimat- och kulturgräns jäms med Dalälven, *limes norrlandicus*, och den kulturgräns som gränsskogen Ödmården bildar mellan Hälsingland och Gästrikland.

Identifikation med herrgårdsmiljöer och högreståndspersoner var en hälsingebonde främmande. "Hälsingarna har aldrig haft herrar över sig", säger ett talesätt, till och med varit olämpliga att tjäna, enligt en landshövdingeberättelse. I ett socialt relativt svagt skiktat allmogesamhälle får en inte förhäva sig. Att som storbonde på 1700- och 1800-talen bygga "herrgårdsmässigt" skulle ha ansetts opassande. I Hälsingland innebar en bondes "ståndsmässiga byggande" att bygga som en hälsingebonde. Hälsingarnas byggande är väl dokumenterat av ämbetsmän och prästerskap i litteratur och reseberättelser. Kvinnors samtida skildringar av landsbygdens arkitektur är inte lika kända. Folket var humant, hade täcka hus som inuti var snygga och rena samt bättre byggda än på annat ställe, skrev Carl von Linné från sin resa genom Hälsingland i *Iter Lapponicum* 1732. Samma sätt att se gårdarna hade Knut Strokirk i sin resebeskrivning från Närke till Norrland 1807 när

han lade märke till att bönderna i Norrland byggde större och bättre hus än söderut. Det berodde på att bönderna ”består av idel självägande bönder” som levde i frihet och oberoende ”utan att förtryckas av närgående herrskaper”. De flesta, som ekonomidirektören Pehr Schissler i *Hälsinga Hushåldning* 1749 eller ärkebiskop Johan Olof Wallin på visitationsresa i Järvsö sommaren 1838, nöjde sig med att utan närmare eftertanke associera gårdarna till herrgårdar söderöver. Det är i den traditionen som författarna till kapitlet ”Hälsingegårdar” i boken *Bondeherrgårdar* skriver in sig.

I baksidestexten framställs böndernas ställning i samhällsutvecklingen så stark att de ”nyrika” hemmansägarna manifesterade sina växande tillgångar i storslagna, ofta herrgårdsliknande gårdar. En liknande tolkning kom Fredric Bedoire och Lis Hogdal fram till men gick, som vi sett, ett steg längre. Samtidigt som de belyste irrationella faktorer bakom byggandet synliggjordes ovanligt nog de obesuttnas roll i samhällsutvecklingen på landsbygden. När denna befolkningskategori växte sig allt större i antal och maktanspråk i Voxnadalen manifesterade storbönderna sin ställning genom storbyggen, menade Bedoire och Hogdal. Denna studie kan räknas till ett nytänkande kring hälsingegårdarna och ingår i antologins referenslitteratur. Tio år senare kom arkitekturhistorikern Finn Wernes översiktsverk *Böndernas bygge* (1993) som bokstavligen gjorde rent hus med gängse förklaringsmodeller kring allmogens bebyggelse på landsbygden, från söder till norr. Kungliga Konsthögskolans *Hälsingegårdar i fem socknar* (2002) hör till hälsingegårdslitteraturens *highlights* men saknas, liksom Werne, i referenserna. Undertecknads avhandling i konstvetenskap, *Allmogemålaren Anders Ädel* (2000), har använts till kapitlet ”Hälsingegårdar”, men missats i brödtext, notapparat, käll- och litteraturhänvisningar, såsom några uppsatser från ett sextiotial referentbedömda och populärvetenskapliga publiceringar därtill. En forskningsöversikt får läsaren söka i till exempel *Landsbygdens folkliga byggnadsskick* (1998) av etnologen Lena Palmqvist vid Riksantikvarieämbetet. Finn Wernes *Böndernas bygge* framhålls

som ett nytt och aktuellt översiktsverk efter Sigurd Erixons *Svensk byggnadskultur* (1947), och gäller så än.

Efter flera genomgångar av antologin *Bondeherrgårdar* kvarstår frågan varför det alljämt anses angeläget att problematisera hälsingegårdarnas storlek och begreppet ”hälsingegårdar”, definiera dem som ”träslott”, ”bondeslott”, ”träborgar”, ”timmerslott” och nu, efter världsarvsutnämningen 2012, försöka omdefiniera dem till ”bondeherrgårdar”, vilket ökar begreppsförvirringen. Det är krångligt nog att förklara för oinsatta att hälsingegårdarna för en hälsing är normala gamla gårdar, byggda i ett landskap utan adel och herrefolk och statarsystem. I Hälsingland sägs ”gårdar”, ”storgårdar”, ”storbondgårdar”. Kan det vara som Finn Werne nämner i *Tolv hus. Byggnadsskick och tradition på den svenska landsbygden* (1997), att det inte anses vara i saker och tings rätta natur att bönder byggt sig så stora hus? Frågetecknen kvarstår.

Maj-Britt Andersson, Hudiksvall

Susanne Österlund-Pötsch: *Gångarter och gångstilar. Rum, rytm och rörelse till fots.*, Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2018. 293 s., ill. ISBN 978-91-7061-264-0.

Den här boken är en etnologisk och folkloristisk studie av hur, var och när människor går. På samma gång är den en kulturanalytisk långvandring genom gåendets olika uttrycksvariabler och hur dessa gett fotavtryck i både historia och samtid. Tyngdpunkten ligger på de nordiska länderna, särskilt Sverige och Svenskfinland, även om betydande delar av Västeuropa spelar viss roll, särskilt med hänsyn till de historiska tillbakablickarna. Metoderna för diskursen är vid sidan av andrahandskällor och facklitteratur, primära källor som arkivstudier, fältarbeten och intervjuer omkring både vardagsgåendet och det mer substantiella gåendet.

De två första kapitlen anpassar och förklarar ämnets karaktär. Författaren redogör inled-

ningsvis för teorier och begrepp, på såväl estetiska, filosofiska som historiska grunder. Även renodlat skönlitterära källor får viss plats. Förutsättningen för dialogen tolkas som både ett uttryck för författarens egen fascination för gåendets självständiga idé och obestridliga fenomen, kombinerat med lutningen åt de befintliga teorem omkring gåendet som förekommer inom främst olika humanistiska discipliner. Här accentueras inte minst det rörliga uppsökandet av information som en betydande del av det vetenskapliga arbetet, med exempelvis referenser till folkloristen Wilhelm Heinrich Riehls (1823–1897) förespråkande av fältarbetet som en vandring för att ge forskaren insikt och kunskap. Den rent kulturhistoriska odysseen är samtidigt ämnad som ett interpreterande underlag, en presentation för att ge bakgrundsförståelse till de följande kapitlens mer empiriskt berikade innehåll.

I tredje kapitlet söker författaren faktiskt precisera ett särskilt ”nordiskt gående”, åtminstone jämfört med ett övrigt västeuropeiskt. Ett särskilt slag av nordiskt gående definieras på andra språk som *La marche nordique*, eller *Nordic walking*, på svenska ”stavgång”, det vill säga att i princip åka skidor utan skidor. Samtidigt framstår just skogs promenaden som något typiskt nordiskt, kopplat till ett parallellt utförande av olika friluftaktiviteter, som exempelvis bär- och svamplockning, tillsammans med andra mer eller mindre sportiga sysselsättningar utförda i naturen, till exempel specialiteter som de mer eller mindre andligt färgade pilgrimsvandringarna. Det har till och med talats om nordborna som ett slags ”skogsdjur” i motsats till Medelhavsländernas ”stadsdjur”. Dessa beteckningar tycks såklart allmänt giltiga, även om klimat, naturtyp, sammansatt hushållsekonomi, gles befolkningstäthet och så vidare har spelat en väsentlig roll i vad som för nordbor utvecklat sig till att bli både ett kanoniserat och pragmatiskt förhållande till naturen, även symboliserat av en konsensus vilken ger individen viss rätt att få röra sig fritt i skog och mark, även på andras ägor. I kapitlet behandlas också gåendets förbindelse till insamlandet av folkkultur, som de tidiga pion-

järerna inom nordisk folklivsforskning utförde, belyst genom exempelvis ”Åboromantikerna” och med måhända mindre kända namn som Carl Axel Gottlund (1796–1858), insamlare bland den finska befolkningen i Dalarna och Värmland, eller Andreas Johan Sjögren (1794–1855) som utförde motsvarande expeditioner i Ryssland, och dessutom den mer bekanta Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858), utgivare av det betydelsefulla verket *Svenska fornsånger*.

Historien om värnandet av en förmodad svunnen folkkultur fortsätter i kapitel fyra, vilket inleds med att beskriva den kända spänningen mellan bevarandet av finsk- kontra svenskspråkig kultur. Vidare beskrivs olika rationella och akademiska institutioners historiska mödor och metoder, såsom Svenska litteratursällskapet i Finlands insamlingsresor utförda av stipendiater i fält, fast lika gärna genomförda med hjälp av cykel. Kapitlet är givetvis intresseväckande ur ett folkloristiskt och etnologiskt perspektiv, liksom kulturhistoriskt, men känns ändå något överflödigt då vi vandrar lite väl långt utanför ämnet. Till och med den nämnda metaforen mellan landskap och folkkaraktär känns en smula långsökt, trots det av författaren presenterade och välfunna uttrycket ”folkkulturens terroir”. Inte för att de existerande sambanden skulle vara ointressanta, tvärtom, utan mer för att läsaren riskerar ledas in på en omväg i en annars väl sammanhållen monografi.

Turism, dito rutter samt gåendet kopplat till samlandet, är huvudämnet för femte kapitlet, uttryckt som ”vardagligt och mindre vardagligt gående”. Att idag marknadsföra kulturstäder är ju ett känt tillvägagångssätt. Med hjälp av bland annat kartor och markerade leder ska turisten få hjälp med att uppleva gräddan av det som stadskulturen kan erbjuda, och helst inom lämpligt promenadavstånd. Gåendet förenat med turism antas därför vara starkt. Utvecklandet av den samtida turismen söker författaren redan i 1600-talets ”Grand Tours” – unga europeiska adelsmäns utbildningsresor – sedermera ersatt av 1700-talets naturvandrande och nöjesresor, vilka senare övergår till att bli mer folkligt förankrade. Förklaringarna till framåtskridandena är

både allmängiltiga och relevanta, samtidigt torde det vara ett slentrianmässigt använt fångstredskap att titt som tätt ge de högre stånden skulden för ursprunget till allehanda kulturella företeelser. I kapitlet finner vi annars flera intressanta iakttagelser, som exempelvis i guideboken *Kvinnornas Helsingfors* (2010), ett feministiskt initiativ som även kopplades till guidade [gående] turer i staden och där viss tonvikt lades på det intellektuella utbytet mellan de medverkande.

Gåendet som uppfattades vara ett uttryck i sig är sjätte kapitlets ämne. Här rör vi oss bland riter, gåendet i konsten jämte det alternativa gåendet. Bara det faktum att olika ceremonier kräver särskilda gångarter, från gamla tiders djäknegång till parader, vidare genom disciplinerade folkliga processioner som demonstrationer och luciatåg. Eller varför inte skolans matkö? Och återigen nämns pilgrimsvandringen, detta översinnliga och formenliga långvandrande – förknippat med både individuella och sociala engagemang – och som har genomgått en sällsam renässans under de senaste årtiondena. I detta avseende har de franska och spanska delarna av leden *Camino de Santiago* även blivit upptagna på UNESCOs världskulturarvlista. Författaren har själv vandrat en del av denna led och både under tiden och efteråt intervjuat såväl finska, svenska som spanska pilgrimer. Ett resultat av dessa undersökningar antas vara att flertalet av de intervjuade upplevde en stark gemenskap, uttryckt från en av informanterna som ”att gå mot samma mål”.

Sista kapitlet, det sjunde, handlar om rytm, både bildligt och konkret. Med andra ord antas ett rytmiskt gående kunna uttryckas som en manifestation – ”att gå mot strömmen” – samtidigt kan människor också gå i olika rytm: ryckigt, snabbt, stelt, ledigt och så vidare. Dessa variationer kan även anslutas till var gåendet äger rum, exempelvis i naturen eller stadsmiljön; även metaforiskt i jämförelsen mellan vardagens livsrytm och den reella vandringens kroppsliga rytm.

Boken avslutas med ett post scriptum där gåendets oftast positiva sidor ges en motvikt. Här talas istället om gåendet utan mening, det

påtvingade gåendet som ett straff från ovan samt gengångare bredvid främmande vandringsmän och andra lösdrivare. En del tycker förvisso att det är tråkigt att gå samma väg tillbaka, paradoxalt nog bättre att gå runt i cirkel, eller ännu hellre att välja olika vägar från gång till gång.

En medryckande bok med en vetenskaplig utgångspunkt i olika väl valda metodiska angreppssätt, även med en personlig förbindelse till ämnet. Kanhända blir läsningen ibland något upprepande och spretig, något kapitel kunde sannolikt förkortats eller införlivats i inledningen, annars är uttrycket absolut och innehållt både välgrundat och underhållande.

Patrik Sandgren, Lund

Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström: *Horet i Hälsta. En sann historia från 1600-talet*. Natur & Kultur, Stockholm 2019. 237 s., ill. ISBN 978-91-27-15375-2.

År 1685 ställdes Anna Persdotter från den lilla byn Hälsta i Västmanland inför rätta, anklagad för att ha försökt ta livet av sin man med gift. Under den rättsprocess som följde framfördes också beskyllningar om stöld, misshandel och otrohet. Vem hade lagt vita smulor i husbondens ölstop? Varför? Vem var det egentligen som bestämde i hushållet? Och vem hade haft sex med vem?

Författarna, Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström, är historiker vid Uppsala universitet. De har båda medverkat i ett forskningsprojekt som kartlägger vad män och kvinnor gjort för att försörja sig i äldre tid. I sökandet efter belägg på utfört arbete fann de det rättgångsfall som utgör grunden till boken – en uppgift om en piga som diskade fångade deras intresse. Diskandet var början på en häpnadsväckande, för att inte säga en osannolik sann, 300-årig berättelse. Beskyllningar, nekanden, erkännanden, inköp av arsenik, hor, våld, gårdsbrand med mera – allt finns där.

Författarna levandegör och kontextualiserar huvudpersonerna i fallet och sätter in händelserna i ett historiskt sammanhang. Det blir en berättelse om människorna och livet i Hälsta men också om ett stormaktstida Sverige då ordningen i hushållet vilade på Guds bud, där sex och samlevnad inte var privatsaker och där äktenskaplig otrohet var belagt med dödsstraff.

Författarna understryker att det är en sann historia i den meningen att de inte hittat på något. Alla fakta är hämtade ur rättsprotokollet, ur andra historiska källor, forskarrapporter eller uppslagsverk. Spekulationer och gissningar har särskilt markerats i texten – ”antagligen”, ”det vet vi inte”, ”kanske” – ibland väl många ”kanske”. Samtliga repliker uppges hämtade ur källorna. Historikerns metoder liknas vid detektivens, men syftet är inte att peka ut skyldiga. De ser istället sammanhang, gör iakttagelser och formulerar hypoteser, stöter på blindspår och letar samband och söker ledtrådar. Författarna vill med boken skriva in sig i den historieskrivning som berättar om vardagen, relationen mellan kvinnor och män, om känsloliv och arbete. På vetenskapligt språk benämns metoden *kulturhistorisk*, ett begrepp som kunde ha använts för att teoretiskt förankra texten utan att metoddiskussionen blivit alltför abstrakt.

Berättelsen om *Horet i Hälsta* är inte bara sann och häpnadsväckande. Den är också författad som en spänningsroman där en ledtråd leder till nästa – eller till en förklarande utveckling. Boken inleds på samma sätt som detektivhistorier med namn och uppgifter om de medverkande, här de personer som direkt och indirekt är indragna i rättsfallet: hushållet i Hälsta bestående av bondhustrun Anna Persdotter, maken och husbonden Johan Johansson, pigan Brita Johansdotter samt drängen Anders Jonsson, Annas och Johans föräldrar och syskon, grannar, präster, häradsrätten och elva nämndemän samt övriga. Totalt medverkar 31 personer i dramat – de elva nämndemännen ej inräknade.

Boken är indelad i tre delar – Gift, Bol och boleri samt Våld, värde och villervalla – samt i

40 kortare kapitel och en Epilog. Med utgångspunkt i befintlig vetenskaplig kunskap om Sverige i slutet av 1600-talet förklaras pedagogiskt hur människorna levde, hur äktenskap ingicks, lagstiftningen om hor, gårdarnas belägenhet, bostadshusens användning, arbetsdelning, relationer i hushållet, hushållet och Hustavlan, apotekens roll (ja de vita smulorna i Johans bägare fastställdes i Stockholm vara arsenik) och så vidare. Denna kunskap används för att ”spekulera” i varför människorna agerade som de gjorde, hur de (kanske) tänkte, deras föreställningsvärldar och rationalitet. Kartor, kyrkmålningar och senare konstnärliga framställningar av bondesamhället får illustrera bilden av det samhälle som brottet ägde rum i. Den bild av byn, dess invånare och omgivande samhälle som rekonstrueras är mycket övertygande och insiktsfullt. Så här kunde det nog vara, så här tänkte och kände nog människorna, det här har troligen hänt. Bilden är logisk och rationell utifrån befintlig kunskap.

Den anklagade Anna Persdotter var år 1685, då hon ställdes inför rätta, mellan 25 och 30 år gammal. Hon var född och uppvuxen i Hälsta, som är en liten by några kilometer utanför dagens Hallstahammar, i Bergs socken i Västmanland, Snevringe härad. Hon var gift med den några år äldre Johan Johansson sedan 1680 och de var barnlösa. Det är uppenbart att Annas familj hade en särskild särställning i bygden, då de bott där i generationer, och satt på en skattegård. En son studerade till präst i Uppsala. Författarna har på ort och ställe kunnat fotografera ljusamplrar i Hälsta kyrka med inskriptioner som visar att de är gåvor från Annas föräldrar och ett annat bondepar som varit bosatt på gården, sannolikt Annas morföräldrar. Ljusamplarna förankrar berättelsen i bygden på ett mycket konkret sätt – de människor som boken handlar om fanns i verkligheten.

Anna Persdotters och Johan Johanssons piga, Brita Johansdotter, var den som var drivande i rätten som vittne. Den direkta anledningen till att fallet hamnat inför rätta var att Anna kommit i ”uppenbart rykte”, det pratades om henne att hon försökt giftmörda sin make – ett då ytterst ovanligt brott. I rätten nekade Anna till ankla-

gelserna och anklagade Britta för stöld och för att vara en ”kona”, det vill säga hennes sexuella heder ifrågasattes, hon hade dömts till lönskaläge en gång. Det fortsatte med att Anna anklagades för hor med drängen Anders som också erkände. Att det fanns misshälligheter i äktenskapet var helt klart. Makarna delade inte säng. Under rättsprocessen kom det fram att Anna vid ett flertal tillfällen ”horat” med såväl ogifta män som gifta. En av dessa var gifte grannen Per Jonsson.

Domen föll den 15 juni 1685, då väntade Anna barn med drängen Anders, vars roll i försöket att giftmörda husbonden Johan inte riktigt har kunnat klarläggas. I domen ges horsbrotten större utrymme än giftmordsförsöket – äktenskaplig otrohet betraktades som ett allvarigare brott än försök till mord. Både Anna och Per, som båda var gifta, dömdes till döden i tingsrätten för ”dubbelt hor”, Anders till böter för ”enkelt hor”, han var ju ogift. Domen skickades vidare till hovrätten, som slutligen avgjorde. Hur det gick? Ett av dödsstraffen fastställes, Annas. En av dem, Per, benådades och fick istället genomgå ”uppenbar kyrkoplikt”. Anders sattes i fängelse. För att inte förekomma läsningen och vara en spoiler berättar jag inte mer!

I Epilog analyserar författarna berättelsen och händelseförloppet kortfattat. Händelserna i Hälsta visar å ena sidan hur skört fadersväldet – det

tidigmoderna patriarkala samhället – var. Den rätta husbonden på gården, Johan, hade svårt att hävda sitt husbondskap och upprätthålla fadersväldet i hushållet. (Begreppet ”fadersväldet” används synonymt med patriarkat.) Å andra sidan visar händelserna att fadersväldet var starkt och att dess kontrollinstanser fungerade. Då fadersväldet brakat samman i Annas hushåll trädde andra fäder in – kyrkoherden och rätten. Slutligen fastställde hovrätten fadersväldets utstakade ordning. Prästerna i socknen och domkapitlet, nämndemännen och häradsskrivaren återupprättade fadersväldet tillsammans med juristerna i hovrätten. Den som startade processen var dock pigan Britta, en kvinna långt ner i de patriarkala hierarkierna. Detta visar, menar författarna, att upprätthållandet av fadersväldet var lika beroende av hennes ställningstaganden som av männens i dess topp.

Horet i Hälsta är en populärvetenskaplig bok som (förmodar jag) riktar sig till en historieintresserad allmänhet. Den borde vara en guldgruva för släktforskare, då den ger en vetenskapligt baserad bild av stormaktstidens människor, livsrum och föreställningsvärldar. Tyvärr saknar texten genomgående referenser, men innehåller en käll- och litteraturlista. Det hade varit värdefullt att efter om inte varje kapitel, så då det kan vara befogat, få lästips: här hittar du....!

Inger Lövkrona, Lund

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debattinlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

65 IDEOLOGISERING, MANIFESTERING OCH GEMENSKAPANDE

Paul Agnidakis

87 DEBATT

OM KONNÄSSÖRSKAP OCH KÄLLKRITIK I HÄLSINGEGÅRDARNA

Maj-Britt Andersson

92 ANTECKNINGAR

Ingvar Svanberg

93 NYA AVHANDLINGAR

Katarzyna Herd "WE CAN MAKE NEW HISTORY HERE" *anmäld av Birgitta Svensson*

Jakob Löfgren ... AND DEATH PROCLAIMED *anmäld av Tora Wall*

Agnes Malmgren EFTERKLING/EFTERSKALV *anmäld av Katarzyna Wolanik Boström*

103 RECENSIONER

KÄNSLORNAS REVOLUTION Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.)

rec. av Kristofer Hansson

Caroline Ranby EBBA HOCHSCHILD *rec. av Marie Steinrud*

VISIONS AND TRADITIONS Lauri Harvilahti, Audun Kjus, Cliona O`Carroll, Susanne

Österlund-Pötzsch, Fredrik Skott and Rita Treija (red.) *rec. av Anders Gustavsson*

Anders Kaliff KÄLLAN PÅ BOTTEN AV TIDENS BRUNN *rec. av Henrik Brissman*

PEHR STENBERGS LEVERNESBESKRIVNING Fredrik Elgh, Göran Stenberg och Ola

Wennstedt (red.) *rec. av Mats Hellspång*

Anders Gustavsson HISTORICAL CHANGES IN ALCOHOL CONTACTS ACROSS

THE SWEDISH-NORWEGIAN BORDER *rec. av Ulrika Wolf-Knuts*

EN HISTORIKERS BERÄTTELSE Torbjörn Norman, Karl Molin och Alf W. Johansson (red.)

rec. av Mats Hellspång

BONDEHERRGÅRDAR Johannes Daun & Christer Ahlberger (red.) *rec. av*

Maj-Britt Andersson

Susanne Österlund-Pötzsch GÅNGARTER OCH GÅNGSTILAR *rec. av Patrik Sandgren*

Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström HORET I HÄLSTA *rec. av Inger Lövkrona*